

Сумський державний педагогічний університет імені А. С. Макаренка
Природничо-географічний факультет

Кафедра біології людини та тварин

Цюх Віта Володимирівна

ПТАХИ СМТ. ЛИПОВА ДОЛИНА ТА ЙОГО ОКОЛИЦЬ
СУМСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Спеціальність: 014 Середня освіта (Біологія та здоров'я людини)

Галузь знань: 01 Освіта/Педагогіка

Кваліфікаційна робота
на здобуття освітнього ступеню магістра

Науковий керівник

_____ **І. Р. Мерзлікін,**

кандидат біологічних наук,

доцент кафедри біології людини та тварин

« ____ » _____ 2020 року

Виконавець

_____ **В. В. Цюх**

« ____ » _____ 2020 року

Суми 2020

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1	
МАТЕРІАЛ І МЕТОДИКА ДОСЛІДЖЕНЬ.....	6
РОЗДІЛ 2	
ФІЗИКО-ГЕОГРАФІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА РАЙОНУ ДОСЛІДЖЕНЬ.....	7
РОЗДІЛ 3	
ХАРАКТЕРИСТИКА ПТАХІВ РАЙОНУ ДОСЛІДЖЕНЬ.....	9
РОЗДІЛ 4	
ПОВИДОВІ НАРИСИ.....	16
РОЗДІЛ 5	
СУЧАСНИЙ СТАН ВИДОВОЇ РІЗНОМАНІТНОСТІ ПТАХІВ РАЙОНУ ДОСЛІДЖЕНЬ.....	73
РОЗДІЛ 6	
ВИКОРИСТАННЯ МАТЕРІАЛІВ РОБОТИ У ШКІЛЬНОМУ КУРСІ БІОЛОГІЇ.....	76
ВИСНОВКИ.....	79
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	81

ВСТУП

Актуальність

Вивчення птахів Сумської області відбувалося починаючи з останньої чверті XIX століття [52]. Потім птахів цього регіону вивчали І. Б. Волчанецький [4], М. Є. Матвієнко [25], М. П. Книш, Є. О. Лебідь, І. Р. Мерзлікін, В. П. Белик, В. М. Москаленко, В. Ю. Кузьменко, О. Ю. Складар, В. В. Пархоменко, Г. М. Скворцова та деякі інші. Проте слід зазначити, що тільки дисертаційні дослідження М. Є. Матвієнка [25], охоплювали більшість території Сумщини. Дослідження інших авторів стосувалися лише певних частин Сумської області – Деснянсько-Старогутського природного національного парку та північних районів Сумської області [1, 2], м. Суми [22-25, 50, 51] озера Чеха і ботанічного саду Сумського педагогічного університету в м. Суми [26, 27, 30, 41, 42, 44-46], біостаціонару Вакалівщина та його околиць [3], заповідника «Михайлівська цілина» [4, 16, 17], басейну р. Ворскла [10, 13-19], Гетьманському НПП [10, 52] та біології і поведінки окремих видів [23, 28, 31, 33, 45, 49,]. Щодо птахів смт. Липової Долини, то по ним публікації взагалі відсутні.

Відомо, що птахи дуже швидко реагують на зміну навколишнього середовища, відбувається це у населеному пункті чи навколо нього. А оскільки зараз скрізь здійснюється інтенсифікації впливу різноманітних чинників людської діяльності на місця мешкання птахів, то необхідно постійно проводити моніторинг стану фауни птахів на території Сумської області.

У подальшому це дасть змогу із таких окремих спостережень мати більш менш повну картину стану орнітофауни всієї Сумщини.

Таким чином, є нагальна необхідність мати уявлення про птахів, які мешкають в смт. Липова Долина та його околицях.

Мета роботи.

Вивчення птахів, які зустрічаються в смт. Липова Долина та його околицях (Сумської області).

Завдання досліджень :

1. Встановити видовий склад птахів в районі досліджень.
2. З'ясувати розподіл птахів по стаціям.
3. Визначити приблизну чисельність видів птахів.
4. Вивчити основні риси біології цих птахів в районі досліджень.
5. Встановити чинники, що впливають на їх чисельність.

Об'єкт досліджень – птахи смт. Липова Долина та його околиць.

Предмет досліджень – видовий склад, терміни прильоту і відльоту, розподіл по стаціям, чисельність і біологія видів, чинники, що на них впливають.

Методи дослідження. Дослідження проводилися загально прийнятими в орнітології методами – шляхом візуальних спостережень.

Елементи наукової новизни одержаних результатів. Встановлені видовий склад птахів смт. Липової Долини, їх відносна чисельність, терміни прильоту і відльоту, стаціальный розподіл, а також основні сторони їх біології. Виявлені чинники, що впливають на видовий склад і чисельність птахів в районі досліджень.

Практичне значення одержаних результатів. Результати, отримані в ході виконання цієї дипломної роботи, представляють певний інтерес для працівників мисливських господарств і членів Липоводолинського відділення Українського товариства мисливців і рибалок, а також Державного управління екології і природних ресурсів в Сумській області.

Матеріали дипломної роботи були використані в роботі вчителів біології при проведенні занять на уроках Біології 6 класу (Тема «Плід», а саме поширення насіння рослин птахами), на уроках біології 7 класу (Тема «Птахи: розмноження та розвиток. Сезонні явища в житті птахів. Різноманіття птахів, їхня роль у природі та житті людини» та «Територіальна поведінка тварин»), на уроках біології у 9 класі (Тема «Харчові зв'язки. Потоки енергії в екосистемах»), на уроках біології і екології в 11 класі (Тема «Екологічна ніша як наслідок адаптацій до існування в екосистемі» та «Антропоічний вплив на біорізноманіття»).

Також матеріали дипломної роботи використовувалися в позакласній роботі – в роботі гуртка юних натуралістів. Спираючись на цю роботу школярі виконували дослідницьку роботу «Птахи нашого краю».

Апробація результатів та публікації. Результати досліджень доповідались на I всеукраїнській заочній науковій конференції «Тенденції та перспективи природничих наук та освіти». В матеріалах цієї конференції було зроблено 2 публікації.

РОЗДІЛ 1

МАТЕРІАЛ І МЕТОДИКА ДОСЛІДЖЕНЬ

Дослідження проводилися в смт. Липова Долина та його околицях на відстані приблизно 2 км. Ми досліджували птахів на протязі всього року у період 2019-2020 років.

У весняний і літній періоди спостереження старалися проводити у вранішні години та о п'ятій годині, коли у птахів відбувається вранішній та передвечірній пік активності. В осінньо-зимовий період за птахами намагалися спостерігати вранці або у першій половині дня, коли птахи найбільш активні, оскільки передвечірній підйом активності у цей період не спостерігається.

За птахами спостерігали у польовий восьмикратний бінокль БПЦ-4. Побачених птахів визначали за допомогою польових визначників Г. В. Фесенка і А. А. Бокотея «Птахи фауни України» [54] та І. В. Марисової і В. С. Талпоша «Птахи України» [21].

По відношенню до території, що досліджувалася, ми поділяли їх на види, що гніздуються на цій території, зимуючі види, види, що зустрічаються на прольотах і залітні види.

Класифікацію назв птахів наводимо за Г. В. Фесенком і А. А. Бокотеєм [54].

РОЗДІЛ 2

ФІЗИКО-ГЕОГРАФІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА РАЙОНУ ДОСЛІДЖЕНЬ

Селище міського типу Липова Долина є районним центром у Сумській області. Розташоване воно на березі річки Хорол. На території селища в Хорол впадає річка Липовка.

Населення складає 5060 людей. Селище представлено одноетажною забудовою. В селищі розташовані тільки дві «висотних» будівлі – два п'ятиповерхових будинки.

Біля кожного приватного дому є город і сад. В саду вирощують звичайні плодові культури – яблуні, груші, вишні, сливи. Крім того там присутні плодові кущі – малина, смородина, аргус, чорноплідна горобина. На городах вирощують картоплю, моркву, буряк, кукурудзу.

На полях, прилеглих до Липової Долини вирощують зернові культури – жито і пшеницю. Великі площі зайняті кукурудзою, соняшником і рапсом.

Берега річки Хорол і Липовка місцями поросли деревами – старими і молодими вербами, вільхою чорною, а також великими куртинами вербняку. Нерідко по берегам тягнуться вільшняки, в яких присутні в якості домішків берізи і осики. Крім того до Липової долини примикають ділянки лісу, в яких ростуть дуби, липи, в'язи, ясени, клени польовий і татарський, осики. У підрості зустрічаються кущі бересклету європейського, ліщини, чорної смородини. З трав'янистих рослин там зустрічаються кропива, ожина сива, хміль, лабазник в'язолистний, зірочник середній, копитняк європейський, яглиця звичайна.

У першому ярусі ростуть – дуби, липи, в'язи, ясени, клени польовий і

татарський, осики. Другий ярус представлений ліщиною, калиною, глодом, тереном, бузиною. Навесні крім вище названих трав'янистих рослин присутні весняні ефемери - проліски, медунка, ряст.

Вітри на даній території бувають дуже різноманітні за направленням та силою. З квітня по жовтень переважають досить слабкі вітри – до 5 м/сек, що сприяє полюванню птахів в повітрі протягом всього сезону активності.

На даній території присутні досить невеликі різниці температур. Самим теплим місяцем є липень і найхолоднішим – січень.

В середньому по регіону кількість днів з середньодобовими температурами, що перевищують 5°C складає біля 200, тобто понад 6 місяців. По даному регіону перші морози спостерігаються в першій декаді жовтня, але бувають роки, коли заморозки настають і на початку вересня. В інші роки перші морози спостерігались в другу і навіть в третю декаду жовтня. А останні морози, як правило, спостерігаються в останніх числах квітня і на початку травня. Деколи ж вони закінчуються вже наприкінці березня, або ж навпаки – затягуються до кінця травня.

Із загальної річної кількості опадів на весну припадає 110 - 125 мм, на літо 200 - 225 мм, на осінь 120 - 145 мм та на зиму 90 - 100 мм. На півночі регіону максимум опадів припадає на липень, на півдні - на червень.

Льодостав на річках триває від кінця грудня до кінця лютого – початку березня.

РОЗДІЛ 3

ХАРАКТЕРИСТИКА ПТАХІВ РАЙОНУ ДОСЛІДЖЕНЬ

В районі досліджень було зустрінуто 70 видів птахів із 29 родин і 11 рядів (Таблиця 3.1).

Таблиця 3.1

Птахи смт. Липова Долина і його околиць

№	Вид	Характер перебування	Охоронний статус
Родина Качкові			
1.	Крижень	Гнізд.	
Родина Яструбові			
2.	Яструб малий	Відв. Ос.	БК (II)
Родина Пастушкові			
3.	Курочка водяна	Гнізд.	
Родина Голубові			
4.	Припутень	Гнізд.	
5.	Голуб сизий	Ос. Гнізд.	
6.	Горлиця садова	Ос. Гнізд.	
7.	Горлиця звичайна	Гнізд.	
Родина Зозудеві			
8.	Зозуля	Гнізд.	
Родина Серпокрильцеві			
9.	Серпокрилець чорний	Гнізд.	
Родина Одудові			

10.	Одуд	Гнізд.	
Родина Рибалочкові			
11.	Рибалочка	Гн.	БК (II)
Родина Бджолоїдкові			
12.	Бджолоїдка	Відв.	БК (II)
Родина Дятлові			
13.	Дятел звичайний	Ос. Гн.	БК (II)
14.	Дятел сирійський	Ос. Гн.	БК (II)
Родина Ластівкові			
15.	Ластівка берегова	Відв.	БК (II)
16.	Ластівка сільська	Гнізд.	БК (II)
17.	Ластівка міська	Гнізд.	БК (II)
Родина Жайворонкові			
18.	Посмітюха	Гн. Ос.	
19.	Жайворонок польовий	Гн.	
Родина Плискові			
20.	Плиска жовта	Гнізд.	БК (II)
21.	Плиска біла	Гнізд.	БК (II)
Родина Сорокопудові			
22.	Сорокопуд терновий	Гнізд.	БК (II)
Родина Вивільгові			
23.	Вивільга	Гнізд.	БК (II)
Родина Шпакові			
24.	Шпак звичайний	Гнізд.	
Родина Воронові			
25.	Сойка	Ос. Гнізд.	
26.	Сорока	Ос. Гнізд.	
27.	Галка	Ос. Гнізд.	

28.	Грак	Ос. Гнізд.	
29.	Ворона сіра	Ос. Відв.	
30.	Крук	Ос. Відв.	
	Родина Воловоочкові		
31.	Волове очко	Гнізд.	БК (II)
	Родина Омелюхові		
32.	Омелюх	Зим.	БК (II)
	Родина Кропив`янкові		
33.	Берестянка звичайна	Гнізд.	БК (II)
34.	Кропив`янка чорноголова	Гнізд.	БК (II)
35.	Кропив`янка прудка	Гнізд.	БК (II)
36.	Вівчарик-ковалик	Гнізд.	БК (II)
37.	Вівчарик весняний	Гнізд.	БК (II)
38.	Вівчарик жовтобровий	Гнізд.	БК (II)
	Родина Золотомушкові		
39.	Золотомушка жовточуба	Зим.	БК (II)
	Родина Мухоловкові		
40.	Мухоловка сіра	Гнізд.	БК (II)
41.	Мухоловка білошия	Гнізд.	БК (II)
42.	Лучна трав`янка	Гнізд.	БК (II)
43.	Кам`янка звичайна	Гнізд.	БК (II)
44.	Горихвістка чорна	Гнізд.	БК (II)
45.	Вільшанка	Гнізд.	БК (II)
46.	Соловейко східний	Гнізд.	БК (II)
47.	Синьошийка	Гнізд.	
48.	Чикотень	Ос. Гнізд.	
49.	Дрізд чорний	Гнізд.	

50.	Дрізд співочий	Гнізд.	
Родина Довгохвостосиницеві			
51.	Синиця довгохвоста	Ос. Гнізд.	БК (II)
Родина Синицеві			
52.	Ремез	Гнізд.	БК (II)
53.	Синиця блакитна	Ос. Гнізд.	БК (II)
54.	Гаїчка болотяна	Ос. Гнізд.	БК (II)
55.	Синиця велика	Ос. Гнізд.	БК (II)
Родина Повзиків			
56.	Повзик	Ос. Гнізд.	БК (II)
Родина Підкоришникові			
57.	Підкоришник звичайний	Ос. Гнізд.	БК (II)
Родина Горобцеві			
58.	Горобець хатній	Ос. Гнізд.	
59.	Горобець польовий	Ос. Гнізд.	
Родина В`юркові			
60.	Зяблик	Гнізд.	
61.	Чиж	Зим.	БК (II)
62.	Зеленяк	Ос. Гнізд.	БК (II)
63.	Щиглик	Гнізд.	БК (II)
64.	Коноплянка	Ос. Гнізд.	БК (II)
65.	Чечітка звичайна	Зим.	БК (II)
66.	Снігур	Зим.	ЧсСум
67.	Костогриз	Гнізд.	БК (II)
Родина Вівсянкові			
68.	Просянка	Гнізд.	ЧсСум
69.	Вівсянка звичайна	Гнізд.	БК (II)
70.	Вівсянка очеретяна	Гнізд.	БК (II)

Примітка: Ос. – осілий, Гнізд. – гніздовий, Зим. – зимуючий, БК (II) – Бернська конвенція (Додаток II) [12], ЧС Сум – Червоний список Сумської області [48].

Серед зустрінутих птахів виявили 53 види гніздових, 5 видів прилітають зимувати (омелюх, золотомушка жовточуба, чиж, чечітка звичайна, снігур), 5 видів відвідують досліджувану територію із різною регулярністю (яструб малий, бджолоїдка, ластівка берегова, ворона сіра, крук). Осілими виявилися 21 вид.

По екологічним вподобанням 5 видів є водно-болотними (крижень, водяна курочка, рибалочка, ремез, ластівка берегова, вівсянка очеретяна), 29 видів є лісовими видами (яструб малий, припутень, горлиця звичайна, дятел звичайний, дятел сирійський, вивільга, шпак звичайний, сойка, крук, берестянка звичайна, кропив`янка чорноголова, кропив`янка прудка, вівчарик-ковалик, вівчарик весняний, вівчарик жовтобровий, мухоловка білошия, вільшанка, дрізд чорний, дрізд співочий, синиця блакитна, синиця велика, повзик, підкоришник звичайний, зяблик, костогриз, вівсянка звичайна, волове очко, зеленяк, щиглик), 9 видів луго-степовими (кам`янка звичайна, мухоловка сіра, посмітюха, жайворонок польовий, плиска жовта, плиска біла, сорокопуд терновий, лучна трав`янка, просянка), 5 заплавними (зозуля, одуд, лучна трав`янка, синиця довгохвоста, гаїчка болотяна) і 11 синантропними (голуб сизий, горлиця садова, серпокрилець чорний, дятел сирійський , ластівка сільська, ластівка міська, галка, грак, горихвістка чорна, горобець хатній, горобець польовий), ще 7 видів лише частково перейшли до синантропного способу життя, тобто частина популяції перейшла до життя в населених пунктах, а частина залишається жити в своїх природніх місцях мешкання (припутень, мухоловка білошия, синиця велика, синиця блакитна, шпак звичайний, сойка, сорока).

Серед птахів, що гніздяться в районі досліджень, 3 види лаштує свої гнізда на купинах серед водно-болотних рослин (крижень, водяна курочка,

вівсянка очеретяна), 2 види – в різноманітних нішах (біла плиска, волове очко), 6 видів лаштують свої гнізда на землі (посмітюха, жайворонок польовий, жовта плиска, лучна трав`янка, соловейко східний, синьошийка), 1 вид підвішує гніздо на гілки верби (ремез), 1 вид – в норах (рибалочка).

Серед птахів, що гніздяться, по кількості видів домінує родини Кропив`янкових (6 видів), Голубових (4 види) і воронових (4 види). За загальною чисельністю також домінують родини мухоловкові і кропив`янкові. Серед негоробиних птахів, що гніздяться, за чисельністю абсолютно домінує водяна курочка. На другому місці стоїть крижень.

Серед зимуючих птахів домінують дрізд-горобинник і омелюхи.

Серед птахів, що гніздяться домінують птахи деревно-чагарникового комплексу (35 видів, серед яких 8 видів дуплогніздників і 27 видів, які гніздяться відкрито).

Серед птахів, зустрінутих нами в районі досліджень 45 видів мають особливий охоронний статус. З них 2 види (просянка, чиж) занесені до списку видів рослин і тварин, що підлягають особливій охороні на території Сумської області [48] і 43 види занесені До Додатку II Бернської конвенції (Види, що потребують особливого захисту) [12].

Слід зазначити, що на видове різноманіття і чисельність окремих видів птахів негативно впливають ціла низка факторів – випалювання очерету, розорювання прибережної смуги, мисливське і рибальське браконьєрство, хижацтво собак і кішок.

Важливим негативним чинником є таке поширене явище, як випалювання очерету, яке відбувається регулярно кожної весни і осені, якщо довгий час стоїть суха погода. Особливо шкідливим для птахів є пізньовесняне випалювання, коли птахи вже встигли зробити свої гнізда, а деякі і відкласти яйця, і всі вони гинуть у вогні. Крім того, птахи лишаяються укриттів і місць, де вони розшукують їжу.

До знищення місць мешкання птахів належить розорення прибережних

ділянок землі під лани і городи. В результаті цього такі птахи як крижень, жовта і біла пліски вимушені шукати інших місць гніздування.

На кількість промислових видів негативно впливає полювання, особливо браконьєрське. Під час полювання птахи не тільки знищуються, але й розлякуються із місць їх мешкання або годування, і вони вимушені шукати захисту у важко доступних для мисливців місцях – густих заростях очерету. Під час полювання непоодинокі випадки, коли горе-мисливці стріляють заради «спортивного» інтересу у непромислових птахів – сірих і рудих чапель, різних видів мартинів, яких вони не вживають у їжу. Крім того, якщо незаконне полювання починається раніше встановлених термінів, то жертвами браконьєрів стають погано літаюча молодь водоплавних птахів – крижнів, великих чирянок, лисок і водяних курочок.

Добування риби забороненими браконьєрськими знаряддями – сітками і вершами не тільки зменшують кормову базу деяких рибоїдних птахів. В ставних знаряддях відмічені випадки загибелі птахів. До таких видів птахів відносяться птахи, які за здобиччю пірнають – крижні і водяні курочки. Проте масштаб цього явища не відомий, оскільки браконьєри не афішують ані свого роду діяльності, ані, тим більше, загибель птахів у їх знаряддях лову.

На чисельність більшості видів птахів впливають сірі ворони та домашні і здичавілі кішки і собаки. Особливо це відбувається у травні та червні, коли у наземногніздуючихся птахів у гніздах є кладки і пташенята, а пізніше масово з'являється молодняк птахів, які ще досить необережні і не дуже вправно літають. Найбільший прес цих хижаків відбувається у межах прибережних будівель та на прилежній до них території, де концентрація котів і собак найбільша.

РОЗДІЛ 4

ПОВИДОВІ НАРИСИ

Крижень *Anas platyrhynchos*

Звичайний нечисленний гніздовий вид селища.

Весною перших птахів спостерігали 28.02. 2019 р. і 16.04.2020 р.

Крижень різноманітні водойми і трапляється майже всюди, де є місця для гніздування

Навесні і влітку вони їдять свіжу зелень, бутони, квітки і кореневища водяних рослин, закусуючи комахами і личинками. У пошуках дрібних рачків, риб'ячої і жаб'ячої ікри, пуголовків і мальків качки проціджують воду дзьобом. І. Р. Мерзлікін [26, 30] неодноразово спостерігав цікаве полювання крижнів на риб.

Гнізда крижні облаштовують на землі, і в березні-квітні самка відкладає від 7 до 13 блідо-зелених яєць. Насиджування триває 25-30 днів, причому, покидаючи гніздо, крижень дбайливо прикриває кладку пухом, щоб яйця не охололи. Якщо самку злякати з кладки, вона галасливо сідає на воду і намагається відвернути увагу ворога від гнізда.

З перших хвилин життя каченята можуть житись самотійно, а в 6-7 місяців уже знаходять собі пару, хоча досягають статевої зрілості тільки на кінець першого року життя.

Крижень є об'єктом масивного полювання, що в тривалій перспективі може загрожувати сталому існуванню виду. Крім того крижень, як й інші водоплавні птахи, страждає через господарське та так зване «рекреаційне» освоєння берегових зон, забруднення водойм, знищення очеретів.

РОДИНА ЯСТРУБОВІ

Яструб малий *Accipiter nisus*

Осілий в районі досліджень вид, який відвідує Липову Долину із різною інтенсивністю для полювання на дрібних птахів.

Цей невеликий хижак мешкає переважно в лісовій місцевості. Гнізда будує на високих досить старих деревах. Ми його гнізд не знаходили.

Полноє він виключно на птахів малих і середніх розмірів – від синиці і горобця – до сизого голуба. Полноє він переважно у лісі, проте у зимовий період він починає відвідувати селище значно частіше, ніж у літній час. В зимовий період в селищі у нього значно більше шансів вполювати здобич, оскільки тут концентруються не тільки синантропні види (синиці великі і блакитні, хатній і польовий горобці, садові горлиці, сизі голуби), але й інші горобцеподібні птахи – щиглики, чижі, снігурі та інші.

РОДИНА ПАСТУШКОВІ *ALCIDAE*

Курочка водяна *Gallinula chloropus*

Звичайний гніздовий вид водойм селища.

Перші зустрічі датуються 20.03 2019 р. і 25.03 2020 р.

Водойми (навіть невеликі) з густо зарослими берегами – ось улюблені місця мешкання цього птаха.

У пошуках їжі птах обстежує ґрунт, водну поверхню і прибережну рослинність, а іноді занурює в воду голову, щоб витягнути здобич. В багатий раціон курочки водяної входять суцвіття, молоді пагони, квітки, листя, плоди та насіння багатьох наземних і водних рослин. Птах також охоче поїдає

дрібних рачків, павуків, комах, мальків, пуголовків.

У кінці березня на території самця з'являється самка. Після спарювання самець протягом 3-5 днів збирає і приносить фрагменти рослин, з яких самка будує гніздо. Гніздо завжди добре приховано.

Самка відкладає 5-7 яєць, і протягом 19-22 днів обидва батьки по черзі насиджують кладку. Протягом 3-4 тижнів батьки годують своїх дітлахів шматочками рослин, дрібними тваринами й навчають їх розпізнавати їстівні предмети. На 25 дні від народження пташенята вже можуть шукати поживу самостійно, але до 45 днів перебувають на батьківському утриманні.

Остання зустріч водяної курочки на Косівщинському водосховищі відбулася 12.09. 2011 р. і 15.09. 2012 р.

РОДИНА ГОЛУБОВІ *COLUMBIDAE*

Припутень *Columba palumbus*

Нечисельний гніздовий вид районе досліджень.

В нашому регіоні весняний приліт припутнів на місця гніздування триває починаючи з середини березня до початку-середини квітня. Перших припутнів навесні ми відзначали 12.03.2019 р. та 18.03.2020 р.

Незабаром після весняного прильоту пари припутнів селяться на місцях гніздування. Зайнявши гніздові ділянки, самці починають інтенсивно воркувати, але гнізда ці голуби будують, тільки тоді, коли дерева вкриються листям. Нескладні гнізда, кожне з яких являє собою невеличку купку тонких гілочок, крізь які просвічують яйця, майже без лотка і без гніздової вистилки, припутні будують на деревах у розгалуженні гілок або на товстій горизонтальній гілці, звичайно досить високо. Іноді припутні використовують старі гнізда ворон або хижих птахів.

Живляться припутні переважно насінням сосни, горохом, пшеницею, ячменем, жолудями та насінням бур'янів, а також зеленими листочками різних рослин, зокрема конюшини.

У середині вересня припутні збираються у великі зграї і починають відліт на південь. Закінчується осінній переліт тільки в листопаді. Восени остня зустріч цих птахів відбулася 15.09.2019 р. та 11.09.2020 р.

Голуб сизий *Columba livia*

Осілий вид селища.

Сизий голуб – добре відомий синантропний птах. У селищі голуби концентруються в місцях підгодівлі, збору харчових відходів і сміття.

Зустрічаються по всьому селищу зграями від декількох особин до 115 особин.

Сизі голуби гніздяться на виступах цегляних будівель, під дахами.

Шлюбна поведінка у голубів в селищі проявляється рано – в січні-лютому. Гніздяться голуби на чердаках, балконах, під дахами будинків, на дзвіницях і водонапірних вежах, в спеціально збудованих голубятнях.

Гніздо примітивне, з небагато-го числа гілочок. Найбільш раннє відкладання яєць у голубів відбувається в лютому-березні. Повні кладки містять одне-два білих яйця. Насиджують їх поперемінно обидві птиці протягом 16-18 діб. Вигодовують пташенят обидва батькі близько місяця в перші дні «воловим молочком», білковими виділеннями клітин вола, потім хлібом, зерном, розм'якшеними в зобу. Після вильоту з гнізд пташенят догодовують дорослі протягом 7-10 днів.

Пташенят виводять до 3 разів за літо.

По нашим спостереженням деякі сизі голуби невеличкими зграями (до 10 особин) вилітають за межі селища на поля і там живляться.

Харчуються голуби різними харчовими відходами, існуючи за рахунок підгодівлі людьми. У місцях масової концентрації голубів в місті необхідно регулювати їх чисельність.

Сизі голуби часто стають жертвами здичавілих котів та малих яструбів, які гніздяться на прилеглих до міста територіях, а у селище прилітають полювати.

Відмічені випадки полювання на них ворона, сірої ворони, сойки, грака та сороки [35].

Горлиця садова *Streptopelia decaocto*

Осілий вид селища.

Горлиця садова для Сумщини новий вид. Вперше її було помічено в м. Суми 1965 році (3 особини) на лівому березі р. Сумка в осокірнику [22, 25]. Уже в 1969 році їх було до 5 десятків, а з 1980 року стали зустрічатися по всьому місту.

Нині чисельність її досить велика по всій Сумській області. Я зустрічала садових горлиць у різних місцях селища. Свої гнізда садова горлиця мостить на деревах різних порід. Інколи вона робить свої гнізда в нетипових для неї місцях – наприклад, балконах [36].

Свої гнізда садова горлиця мостить дуже недбало. Вона збирає невелику кількість гілочок і укладає їх дуже тонким шаром. Якщо дивитися знизу на таке гніздо, то воно просвічується наскрізь, інколи навіть видно яйця. У кладці садової горлиці, як і у всіх голубів, буває 2 яйця.

Горлиця звичайна *Streptopelia turtur*

Нечисленний гніздовий птах вид прилеглих територій селища.

Гніздиться звичайна горлиця на деревах в лісах.

Живиться звичайна горлиця переважно насінням рослин.

Я чула звичайну горлицю тільки в одному місці – у лісі на околиці Липової Долини. Судячи з того, що це відбувалося у середині липня, вона напевно там гніздилася.

Перших голиць я чула 5.05.2020 р., останніх 18.08.2020 р.

В останні десятиліття чисельність звичайної горлиця суттєво зменшилась.

РОДИНА ЗОЗУЛЕВІ

Зозуля *Cuculus canorus*

Нечисленний гніздовий вид селища.

Типовий нечисленний мешканець наших лісів, густих садів, заростей кущів і чагарників та очерету.

Починаючи з кінця квітня по липень, чути кування окремих зозуль. Перших птахів я чула 1.05.2019 р. і 5.05.2020 р.

Зозуля є гніздовим паразитом – вона підкидає свої яйця іншим птахам.

РОДИНА СЕРПОКРИЛЬЦЕВІ

Серпокрилець чорний *Apus apus*

Звичайний гніздовий вид селища.

Прилітають доволі пізно – на початку травня. Перших птахів я чула

2.05.2019 р. і 6.05.2020 р., останніх – 12.08.2019 р. і 18.08.2020 р.,

Серпокрильці гніздяться на висотних будинках – на обох п'ятиповерхових будівлях Липової Долини.

Птахи цього виду живляться над селищем і над ставками протягом усього періоду перебування у районі досліджень. Зграї налічують близько 15-20 особин.

РОДИНА РИБАЛОЧКОВІ ALCEDINIDAE

Рибалочка *Alcedo atthis*

Звичайний не чисельний вид, який щоденно відвідує ставки і річку Хорол для годування.

Гнізда влаштовує у норах, які риє в обривистих берегах водойм та кар'єрів. Проте ми не знаходили його нір по берегам ставків.

Головною умовою вибору місця проживання є достатня кількість дрібної рибки величиною не більше 10 см.

На початку гніздового сезону пара рибалочок приступає до риття нірки і коридори, що веде до неї, не переймаючись фактом, що обране місце може знаходитися далеко від мисливських угідь.

У раціоні рибалочки переважають дрібні рибки довжиною 3-5 см, на яких він полює із засідки, проте при нагоді пернатий риболов не проти поживитися дрібними рачками, комахами, жабами і пуголовками. Побачивши жертву, він стрімко падає в воду, на мить пірнає і зі спійманою рибкою в дзьобі повертається до нірки або на свій спостережний пункт. Свою здобич птах приглушує кількома ударами об гілку, після чого перехоплює дзьобом так, щоб проковтнути її головою вперед.

Першії птахів ми зустрічали 19.04 2019 р. і 22.04 2020 р.

Наприкінці серпня поблизу водойми періодично трапляються поодинокі пролітні особини.

Птах перебуває під захистом Бернської конвенції [12].

БДЖОЛОЇДКОВІ MEROPIDAE

Бджолоїдка *Merops apiaster*

Звичайний вид, який регулярно зустрічається на прольоті.

Свої глибокі гніздові нори викопує в урвищах ярів і крутих берегах річок. Живиться комахами, яких ловить на льоту.

На весняному прольоті я їх зустрічала 13.05.2019 р. і 15.05.2020 р. Восени останніх птахів бачила 23.08.2019 р. і 1.09.2020 р.

РОДИНА ОДУДОВІ

Одуд *Upupa epops*

Нечисленний гніздовий птах околиць Липової Долини. Тримається розріджених лісів із старими поодинокими деревами, у дуплах яких він лаштує своє гніздо.

Терміни міграції значно розтягнуті в часі – весняний приліт доводиться на початок травня. Я зустрічала перших одудів 5.05.2019 р. і 7.05.2020 р.,

У кладці 6-9 яєць [47].

Годується на поверхні землі, зазвичай в невисокій траві або на оголеному ґрунті. Маючи довгий дзьоб, часто колується в гної, смітєвих купах або гнилій деревині, проробляє неглибокі дірки в землі. Він вишукує

там різноманітних безхребетних. Дуже полюбляє капустинок – їх він добуває у значних кількостях.

Осінній відліт починається в середині липня і закінчується в кінці жовтня. Останніх птахів я спостерігала 15.09.2019 р. і 7.09.2020 р.

Проте І.Р. Мерзлікін і А.А. Горбусенко спостерігали птаха в м. Суми 4.11.2016 р. [36].

РОДИНА ДЯТЛОВІ PICIDAE

Великий строкатий дятел *Dendrocopos major*

Звичайний гніздовий вид старих ділянок лісу в районі досліджень.

Регулярно відвідує деревні насадження Липової долини, де шукає собі поживу.

Раціон дятла дуже розмаїтий. Взимку його раціон складається тільки з рослинної їжі. Зірвавши з гілки шишку, дятел заклинює її в «кузні» – природній або видовбаній ним самим ніші, а потім методично розкриває лусочки і виїдає насіння. Навесні птах часто видовбує у корі пробоїни, щоб попиту свіжого соку, а на землі збирає мурах, горішки та насіння.

Влітку розшукує короїдов і їх личинок, поїдає метеликів і павучків, яких збирає прямо на корі. Здобиччю птаха часто стають білченята і пташенята дрібних лісових птахів.

Великі строкаті дятли утворюють моногамні пари. У січні - лютому партнери починають ганятися один за одним по деревах. Пара може видовбати нове дупло або оселитися в торішньому.

З початку квітня до кінця червня самка відкладає 4-7 яєць, а потім протягом 10-13 днів кладку насиджує в основному самець. У 20-24 дня від

часу появи на світ пташенята стають на крило, але ще 10 днів перебувають під батьківською опікою і сплять в гнізді.

Видовбуючи дупла в старих і хворих деревах, він прискорює процес розкладання підгнилої деревини, а, харчуючись личинками комах, винищує безліч небезпечних шкідників.

Старі дупла дятлів служать житлом іншим лісовим мешканцям. Від їх кількості на даній ділянці залежить чисельність горобиних птахів, які охоче селяться у дуплах. Великий строкатий дятел знаходиться під охороною Бернської конвенції [12].

Дятел сірійській *Dendrocopos syriacus*

Звичайний нечисленний осілий і гніздовий вид селища.

Населяє фруктові сади, парки, придорожні та полезахисні лісові смуги, лісові насадження в околицях Липової Долини.

Дупла влаштовує головним чином в стовбурах плодкових дерев і дерев з м'якою деревиною. Нерідко займає торішні дупла. Будівництвом дупла займається переважно самець.

Насиживають кладку і вигодовують пташенят обоє батьків. За рік виводить потомство один раз.

Харчується ядрами кісточок вишні, абрикоса, сливи і іншими рослинними кормами. Для раздовблювання кісточок влаштовує «кузні». Навесні і влітку активно споживає і тваринні корми: жуків і їх личинок, гусінь, мурах і ін. Пташенятам приносить корм не тільки тваринног, але й рослинного походження (різноманітні ягоди).

РОДИНА ЛАСТІВКОВІ *HIRUNDINIDAE*

Берегова ластівка *Riparia riparia*

Щорічно зграйки птахів цього виду залітають з заплави р. Хорол на околиці селища. Особливо часто ми спостерігали їх над ставками поблизу селища, де вони годуються.

Перших берегових ластівок ми помічали в Липовій Долині на початку травня – 3.05.2019 р. і 4.05.2020 р.

Сільська ластівка *Hirundo rustica*

Нечисленний гніздовий вид селища.

Раніше чисельність була значно вищею, але зі зміною типу будівель дуже скоротилася.

Їх гнізда частіше знаходяться всередині будівель, в хліві, коридорах і навіть в житлових приміщеннях. Як правило, ці споруди розташовані на околицях смт. Липової Долини. Кладки у сільських ластівок з'являються на початку травня. У трьох обстежених нами гніздах були 4, 5 і 6 яєць, які насиджує одна самка 14-16 діб. Самець в цей час носив їй корм, а потім обидва птахи піклувалися про потомство.

За даними М. В. Колоярцева [11] сільські ластівки пташенят в гнізді вигодовують 3 тижні, потім ще кілька днів після вильоту з гнізда вчать їх ловити комах. Потім батьки переходять до другої кладки, зазвичай у старому гнізді.

У післягніздовий період ластівки збиваються у великі зграї, які часом налічують кілька сотень птахів. Проліт триває до кінця вересня. Ночують птахи в очеретяних заростях по берегам ставків. Повертаються на місця

гніздування в кінці квітня (24-29 квітня).

Перші зустрічі навесні нами відзначалися 24.04.2019 р. та 26.04.2020 р.

Інші дослідники на весняному прольоті зустрічали перших птахів 30.04.2001 р. [5, 6, 25], а на осінньому прольоті останніх птахів цього виду спостерігали 10.09.1992 р. [7].

Відлітають сільські ластівки у кінці вересня – на початку жовтня після «бабиного літа». Ми зустрічали останніх птахів 29.08.19 р. та 15.09.2020 р.

Нами відзначалися непоодинокі випадки добування ластівок і розорення їх гнізд домашніми кішками.

Міська ластівка *Delichon urbica*

Нечисельний вид селища.

У містах зазвичай робить свої гнізда на багатоповерхових будинках. Гнізда будує під водостічними желобами, карнизами, балконами або підвіконнями. Проте оскільки у Липовій долині багатоповерхових будинків майже не має, то вони роблять свої гнізда у придатних місцях одноповерхових будинків.

Гніздо будують обидва партнери. Батьки чергуються також в насиджування кладки. За даними М. В. Колоярцева [11] вона зазвичай складається з 4-6 яєць. Насиджування яєць триває 14-16 діб. Через 20-23 дні, протягом яких батьки вигодовують пташенят, молодь залишає гніздо, вже здатні добре літати.

За літо батьки виховують зазвичай два виводки, а якщо гніздо витримає довше, то птахи його ремонтують і користуються ним декілька років.

Міські ластівки ще більше, ніж сільські ластівки, схильні гніздитися колоніями. Часто під карнизом вікна можна зустріти цілий ряд гнізд, тісно що приєдналися одне до іншого, іноді навіть вибудовується кілька поверхів гнізд.

Перед відльотом птахи збиваються у зграї, по кілька днів сидять на телеграфних проводах, а потім відправляються в теплі краї.

Відлітають у вересні, а назад пролітають в кінці квітня – на початку травня.

Перших ластівок навесні ми відзначали 29.04.2019 р. та 1.05.2020 р.

Інші дослідники на весняному прольоті зустрічали перших птахів 28.04.2000 р. [5, 6, 25], а на осінньому прольоті останніх птахів цього виду спостерігали 11.09.1993 р. [7].

Відзначено кілька випадків руйнування гнізд ластівок, розташованих під дахом, людьми, незадоволених тим, що їх стіни брудняться послідом цих птахів. Нами також відзначалися випадки добування міських ластівок домашніми кішками прямо на гніздах (2 випадки). У цих випадках до стіни неподалік від гнізд були приставлені драбини, і кішки користувалися ними, щоб добратися до гнізд птахів.

РОДИНА ЖАЙВОРОНКОВІ *ALAUDIDAE*

Чубатий жайворонок *Galerida cristata*

Чубатий жайворонок – зимуючий і дуже рідкісний гніздовий вид селища. Взимку він зазвичай переміщується ближче до осель людини, бігає по вулицях, підбираючи харчові покидьки. Людину він майже не боїться: при його наближенні часто відлітає на кілька кроків і знову сідає. Взимку пари тримаються разом, що є рідкістю у птахів. Навесні, головним чином у березні, чубатий жайворонок зникає з території селища, переселяючись на типові для нього місцеперебування – на остепнені ділянки.

У селищі для гніздування вибирає ділянки, зарослі бур'янами, наприклад, звалища, будівельні та спортивні майданчики. У сезон

розмноження, тобто з початку травня по перші числа липня, найчастіше робить дві кладки. Самка в'є гніздо з стеблинок трави, корінців і листя, іноді з додаванням вовни, споруджуючи його в якій-небудь ямці. У виявленому нами 15.06.2020 р. на пустирі (на околиці селища) гнізді було 5 яєць.

Кладку насиджує одна самка протягом 12-13 днів. Пташенята залишають гніздо через 9-10 днів, коли ще не вміють літати, і ховаються недалеко від нього. Через два тижні вони поводять себе як дорослі птахи. Ми одного разу спостерігали, як вони із задоволенням купалися в пилу. Приблизно через 20 днів молоді птахи вже були здатні літати. Батьки їх вигодовують, в основному, комахами і черв'яками, хоча в складі корму дорослих птахів домінує рослинна їжа - насіння, іноді зелені частини рослин.

Самець зазвичай співає, сидячи на підвищеному місці на землі – з купини, купи цегли і т. П., Досить часто співає і в польоті. З землі злітає косо, політ над гніздовим ділянкою хвилястий, кола описує рідко, може віддалятися від гнізда на значну відстань. Приземлення поступове, сідає на якесь підвищення. Середня тривалість пісні в польоті коротше, ніж у польового жайворонка, і триває не довше хвилини.

Чисельність чубатого жайворонка в багатьох місцях України останнім часом помітно знизилася. Це стосується і Сумської області, у тому числі і селища Липова Долина та його околиць, де навіть в період наших спостережень було знищено кілька придатних місць існування на пустирях шляхом будівництва на них різних споруд.

Чубатий жайворонк був обраний птахом 2004 року [54].

РОДИНА ПЛИСКОВІ *MOTACILIDAE*

Лісовий щеврик *Anthus trivialis*

Звичайний вид Липоводолинського району. У районі досліджень зустрічається на прольоті.

Прилітає на початку квітня (11-18.04.2020 р.). Інтенсивна міграція спостерігається приблизно через тиждень після появи перших птахів і триває до початку травня. Співаючих самців в цей час неодноразово спостерігали по околицях селища.

Перших лісових щевриків навесні ми відзначали 2.05.2019 р. та 1.05.2020 р. Восени остиння зустріч цих птахів відбулася 12.09.2019 р. та 11.09.2020 р.

Інші дослідники на весняному прольоті зустрічали перших птахів 20.04.2001 р. [5, 6, 25], а на осінньому прольоті останніх птахів цього виду спостерігали 10.09.1990 р. [7].

Плиска жовта *Motacilla flava*

Залітний вид. Зустрічається на лугових ділянках на околиці селища.

Поява жовтих трясогузок зареєстровано 10.04.2019 р. і 19.04.2020 р. Першими починають міграцію старі самці, трохи пізніше до них приєднуються самки і молоді самці.

Інші дослідники на осінньому прольоті останніх птахів цього виду спостерігали 7.09.1991 р. [5, 6, 25].

Плиска жовта селиться по широким луках, краях боліт, берегам річок, іноді гніздиться в полях і на просторах, порослих бур'яном і бур'янами.

На чисельність цього виду суттєво впливає розпашка берегів річок і ставків та інтенсифікація сільського сподарства.

Біла плиска *Motacilla alba*

Нечисленний гніздовий вид селища.

Найчастіше я бачила її у води. Гнізда робить або біля будівель людини

(серед дров, серед купи сміття), або в самих будівлях (в сараях, під козирками приватних будинків).

Біла плиска прилітає на початку березня (8.04. 2019 р. 12.04.2020 р.).

Інші дослідники на весняному прольоті зустрічали перших білих плисок 7.04.1998 р. [5, 6, 25].

Після прильоту самець відразу ж займає гніздо-ву ділянку, яку пильно охороняє від інших представників свого виду. У рік у білих плисок буває дві-три кладки, з квітня по липень. Конусоподібної гніздо будують самець і самка, матеріалом для гнізда слугують стебла, корінці, сухе листя і шматочки моху. Лоток зазвичай вистелений вовною, кінським волосом, іноді пір'ям. Гніздо знаходиться в різних місцях, частіше в поглибленнях стін будівель, серед складених полін, на балках перекриття будинків і на землі.

За даними А.В. Михеева [47] яйця білих плисок мають білуватий, блакитний або сірий фон і покриті темно-сірими до коричневого цяточками, Насиджує їх одна самка протягом 12-14 діб.

Пташенят вигодовують обоє батьків протягом 14 днів. Порожнина дзьоба пташенят в гнізді помаранчева з жовтими краями. З серпня білі плиски збиваються в зграйки, які ввечері злітаються на нічліг в очеретяні зарості ставків, де разом з ними ночують міські і сільські ластівки, шпаки і жовті плиски.

Осінній переліт триває з вересня до жовтня. Останніх птахів ми зустрічали 26.11.2020 р. Інші дослідники на осінньому прольоті останніх птахів цього виду спостерігали 6.09.1990 р. [7].

4.4. РОДИНА СОРОКОПУДОВІ *LAMIDAE*

Терновий сорокопуд *Lanius collurio*

Терновий сорокопуд – пролітний вид району досліджень. Прилітає пізно, в середині травня, а відлітає в кінці серпня [25]. Проте в останні роки у зв'язку

із значним потеплінням клімату терміни прильоту дещо змінилися: вони перемістилися на більш ранні дати. Так, перших птахів ми зустрічали 5.05.2019 р. і 3.05.2020 р., а останніх птахів на осінньому прольоті – 17.09.2020 р.

Інші дослідники на весняному прольоті зустрічали перших птахів 10.05.2001 р. і 7.05. 1967 р. [5, 6, 25], а на осінньому прольоті останніх птахів цього виду спостерігали 10.09.1990 р. [7].

На прольоті ми щорічно спостерігали тернових сорокопудів на полювання по околицях селища.

РОДИНА ВИВІЛЬГОВІ *ORIOLIDAE*

Звичайна вивільга *Oriolus oriolus*

Звичайний пролітний вид.

Прилітає вона однією з останніх, як правило, в перші травневі дні. Перших птахів ми чули 5.05.2019 р. і 7.05.2020 р. Інші дослідники на весняному прольоті зустрічали перших птахів 10.05.2002 р. і 6.05. 1968 р. [5, 6, 25].

В Липовій Долині співаючих самців ми чули в старому парку, садах, алеях, у заростях з досить високими деревами по околицях селища. Незважаючи на гарне і яскраве оперення, помітити іволгу в природі нелегко. Вона тримається весь час в густому листі високих дерев.

В середині серпні відзначається зворотний проліт. Останніх птахів на осінньому прольоті ми спостерігали 19.08.2019 р. та 17.08.2020 р. Інші дослідники на осінньому прольоті останніх птахів цього виду спостерігали 17.09.1991 р. [25].

РОДИНА ШПАКОВІ *STURNIDAE*

Звичайний шпак *Sturnus vulgaris*

Звичайний шпак – нечисленний гніздовий вид селища.

Вони прилітають зграями вже в березні. Перших птахів ми зустрічали 15.03.2019 р. і 13.03.2020 р., а останніх птахів на осінньому прольоті – 17.10.2020 р. Інші дослідники на весняному прольоті зустрічали перших птахів 10.03.2001 р. і 17.05. 1968 р. [5, 6, 25], а на осінньому прольоті останніх птахів цього виду спостерігали 20.09.1991 р. [25].

Як тільки стає тепліше, самці з'являються поруч зі шпаківнями і дуплами, де починають співати, розкривши дзьоб і розпустивши крила.

Звичайні шпаки селяться всюди, де можна знайти порожнини. Вони легко адаптуються до різного середовища. Але найбільше їм підходять шпаківні, завдяки яким звичайні шпаки стали дуже поширеним видом. Їх первинне місцеперебування – листяні ліси, де вони гніздяться в дуплах дерев. Проте в останні десятиріччя, на жаль, «мода» на виготовлення шпаківень децю згасла і, у зв'язку із цим чисельність шпаків значно скоротилася.

Гніздо будує самка. Її партнер допомагає лише символічно, зрідка приносячи який-небудь будівельний матеріал (солому, суху траву, гілочки і багато пір'я). Кладку з 4-6 ніжного зеленова-то-блакитного кольору яєць вдень насиджує самець разом з самкою, а вночі тільки самка.

Пташенята з'являються через два тижні, а через 18-22 дня вилітають з гнізда. На чотирнадцятому дні життя пташенята вимагають їжу гучними криками біля входу в гніздо. Менша частина пар гніздиться ще раз в червні - липні.

У гніздовий період всі шпаки харчуються переважно тваринною їжею - комахами, черв'яками, гусенню, павучками, невеликими жуками і т. д., а пізнім літом переходять на рослинну їжу, поїдаючи різні насіння і фрукти (у тому

числі і виноград), чим приносять певну шкоду.

У серпні – вересні можна спостерігати перельоти величезних зграй шпаків: вони зупиняються на ніч в заростях навколо водойм або в кронах дерев, перш ніж відправитися (в жовтні) на зимівлю.

В останні роки чисельність шпаків зменшилася в зв'язку з тим, що населення селища Липова Долина як і скрізь по Сумській області, стало вивішувати набагато менше шпаківень.

РОДИНА ВОРОНОВІ *CORVIDAE*

Сойка *Garrulus glandarius*

Звичайний нечисленний гніздовий вид смт. Липова Долина.

Сойка цілорічно мешкає у нашому регіоні.

Сойка – характерний мешканець лісів, в останні кілька десятиліть, як і скрізь по Україні і Сумщині, перейшла до цілорічному проживанню в селищі.

Для гніздування вона віддає перевагу старим деревам змішаних порід. Її можна зустріти в перелісках на околиці Липової Долини, в старих садах, скверах і парках.

Уже в квітні партнери приступають до будівництва гнізда, влаштовуючи його на листяному або хвойному дереві. Зовнішній шар гнізда утворений гілочками, внутрішній – травою і корінцями.

Коли в лотку лежить 5-8 яєць, кладка заканчується. Насиджують її батько й мати з моменту появи першого яйця протягом 16-17 діб. Вони чуйно реагують на все, що відбувається навколо і часто виходять із гнізда. Тижнів через три пташенята стають настільки самостійними, що залишають гніздо, кочуючи по околицях разом з батьками.

Сойка живиться рослинною і тваринною їжею, тваринної – особливо під

час вигодовування пташенят, приносячи їм безхребетних і хребетних тварин, наприклад, полівок, пташенят, ящірок і т. п. Часто сойки збирають різні харчові відходи.

Сойка вважається одним з найнебезпечніших ворогів дрібних птахів. Вона руйнує їхні гнізда, випиває і краде яйця, забирає пташенят. Згодом в її раціоні стає більше рослинної їжі, з'являються жолуді, липові горішки, а також різні ягоди.

Сорока *Pica pica*

Звичайний нечисленний гніздовий вид селища, цілий рік мешкає на його території.

Її неможливо сплутати з жодним іншим птахом. Характерно і своєрідно її гніздо - велике, зверху прикрите колючим дахом. Воно побудоване з сухих гілок, на них шар глини і бруду, а вже за ним – лоток з корінців, стебел, листя і вовни. Гніздо, як правило, знаходиться високо від землі в кроні дерева, а де дерев мало – нижче, в кущах.

Як правило, сороки будують кілька гнізд, а потім вибирають одне, в якому і гніздяться. У квітні або травні в ньому з'являться 5-8 яєць з коричневим або зеленуватим фоном і коричневими цятками на ньому. Самка насиджує їх 17-18 діб. Самець в цьому участі не бере, а починає допомагати їй після появи на світло потомства.

Пташенята залишаються в гнізді від 22 до 27 днів, після чого з гнізда вилітають і тримаються поблизу нього. За літо дорослі птахи роблять лише одну кладку. Сороки зазвичай не утворюють зграй і груп; вони вважають за краще триматися парами, а після гніздування – сім'ями, але тільки певний час. У місцях, де сорок багато, вони по осені об'єднуються в зграї і разом кочують.

Сорока веде осілий спосіб життя: ні восени, ні взимку вона не

віддаляється далеко від гніздової території. Недалеко від неї молоді сороки влаштовують свої гнізда.

Кормові об'єкти сорок дуже різноманітні. Під час вигодовування пташенят сорока не тільки руйнує гнізда інших птахів, але і поїдає дрібних ссавців (полівок, мишей і землерийок), комах, гусінь і інших дрібних тварин. Крім того, вона охоче вживає в їжу різні ягоди, фрукти, злаки і т. д. Часто їх можна бачити разом з галками і граками на звалищах сміття, де вони активно розшукують харчові покидьки.

Грак *Corvus frugilegus*

Звичайний гніздовий вид селища.

Взимку граки утворюють тисячні зграї (до 3000 особин). Вдень вони шукають корм, вилітаючи на поля і заплавні луки. До вечора ці зграї з'являються в селищі. Причому ми помітили, що тримаються вони того ж маршруту, щодня в один і той же час, повертаючись на спільне місце ночівлі. Такі численні зграї зберігаються приблизно з жовтня по березень, а потім розпадаються.

Птахи взимку откочовують південніше, а на їх місце прибувають особини з північних популяцій. Однак нам достеменно не відомо, здійснюють подібні откочівлі наші граки або тут цілий рік тримаються птахи однієї популяції.

Гнізда граки в'ють в міських парках, на цвинтарях. Граки завжди селяться колоніями по кілька десятків гнізд на одному дереві. Гнізда часто розташовані майже впритул один до одного.

З березня граки починають ремонтувати старі гнізда або будувати нові з наламаних гілочок, глини, моху, корінців і сухої трави. Будівництвом займаються обидва партнера. Пізніше хтось із них чергуватиме біля гнізда,

охороняючи будівельний матеріал від спроб інших родичів вкрасти його. Після завершення будівництва гнізда самка відкладає 3 - 5 зеленуватих в коричневу цяточку яєць, які насиджує 17-19 діб. Самець в цей час носить їй їжу. Те ж спостерігається і в перші дні після появи на світ пташенят, коли самка рідко залишає їх одних в гнізді.

Через деякий час за їжею для молодих літають обоє батьків і приносять їй в зобу. Годування в гнізді триває 30-35 днів. Їжа граків дуже різноманітна: комахи, черви, равлики, дрібні ссавці, а також злаки, фрукти, ягоди і т. д. Дуже часто граки добувають корм на мусорних баках і звалищах харчових відходів.

Грак - витривалий і хороший літун. Оселившись в центрі селища, він нерідко вирушає годуватися за кілька кілометрів від гнізда на луки заплави річки Хорол.

Ворона сіра *Corvus cornix*

Звичайний, не гніздовий вид селища, який мешкає у нашому регіоні цілий рік.

Для гніздування ворони вибирають узлісся і переліски, заплавлених лісів річки Хорол.

Вони селяться також в центрі великих міст – Києва, Львова. Харкова. Москви, Санкт-Петербургу. Ворони ніколи не гніздяться колоніями, як гракі, а тільки окремими парами. Токовий період починається з настанням перших відносно теплих лютневих або березневих днів. Пари, які творилися залишаються вірні одне одному довгі роки.

Гніздо партнери будують високо від землі в густій кроні дерев, основу закладають із наламаних сухих гілок, глини і моху, а лоток вистилають шерстю і травою.

У кладці від 4 до 6 яєць, схожих на грачині, які самка одна старанно

висиджує, встаючи з гнізда лише для того, щоб прийняти корм, принесений самцем (він може, однак годувати її і на гнізді), або щоб трохи політати. Через 17-20 днів вилуплюються пташенята: самка їх ще деякий час зігріває, але через тиждень починає приносити їм їжу нарівні з самцем.

Через 4-5 тижнів пташенята настільки підростають, що здатні залишити гніздо і кочувати з батьками по Липовій Долині і її околицях, аж до зими, коли вони об'єднуються з іншими сім'ями в великі зграї.

Сірі ворони всеїдні, але перевагу віддають тваринній їжі. Їдять сірі ворони все підряд: комах, дрібних птахів і ссавців, падло. Ворони руйнують велику кількість пташиних гнізд – вони люблять поласувати яйцями. Поїдають зерно, зелені частини рослин, плоди і багато іншого. У різних міських популяціях сірих ворон все частіше відзначаються випадки добування ними сизих голубів [35]. Часто, особливо взимку, сірі ворони відвідують звалища сміття, де розшукують харчові покидьки.

Ворон *Corvus corax*

Звичайний відвідувач селища.

Регулярно відвідує селище і його околиці, особливо в зимовий час в пошуках їжі.

Харчується як живою здобиччю (гризунами, птахами, яйцями і пташенятами, жабами, ящірками), так і падлом. В науковій літературі відзначено напад воронів на сизих голубів прямо в населених пунктах [35]. Нам такі випадки не відомі.

Гніздиться ворон в заплавних лісах річки Хорол. Гніздиться в лісах різноманітного типу – як листяних так і хвойних. Ворони не уникають і культурного ландшафту.

Гніздо зазвичай поміщає на високостовбурних деревах в розвилці

стовбура і рідко на великий бічній гілці на висоті 4-25 м від землі. Іноді гнізда розміщує на вежах, дзвіницях, високих будівлях. Я знайшла гніздо ворона, яке було розміщено на дубі на висоті приблизно 20 метрів. Будівельний матеріал гнізда був досить одноманітний. Гніздо було складено з товстих гілок з підстилкою з вовни і кінського волоса. Форма і розміри гнізда теж досить стандартні. Діаметр гнізда 600-1100 мм, висота гнізда 400-700 мм, глибина лотка 70-100 мм. Особливості кладки. Кладка з 3-7, частіше 4-6 яєць блакитно-зеленого кольору з сірувато-зеленими і бурими цяточками. Розміри яєць: (44-53) x (30-37) мм [47].

До розмноження ворони приступають рано. Уже в січні - лютому можна спостерігати повітряні гри, а на початку березня (5.03.2020 р.) птахи приступили до ремонту гнізда. Кладки в гніздах з'являються в березні. У квітні вилуплюються пташенята, а в травні спостерігаються сльотків. Після вильоту виводки протягом червня – серпня кочують в місцях гніздування і тільки взимку відкочовують південніше.

Дорослі ворони зазвичай зимують на гніздових ділянках, молоді кочують, збираючись на нічліг досить великими зграями – один раз я нарахувала 26 птахів..

Господарське значення воронів в районі досліджень досить вагоме. Ворон є головним в рівнинній зоні природним падальщиком, який підбирає які померли природною смертю тварин, так і збитих автомобілями та потягами тварин вздовж доріг, а також птахів, які розбилися об дроти ліній електропередач. Він знищує також харчові відходи людини далеко від населених пунктів і організованих сміттєзвалищ. Крім того, ворони часто реагують на вистріли рушниць мисливців і прилітають на ці звуки. Часто їм вдається знайти підранка або смертельно поранену тварину і з'їсти її після її загибелі. Ми знаходили трупи козулі і дикої свитні, які були роздрані потужними дзьобами воронів.

РОДИНА ОМЕЛЮХОВІ *BOMBYCILLIDAE*

Омелюх *Bombycilla garrullus*

Численний зимуючий вид селища.

Зазвичай в Липовій Долині омелюхів можна зустріти з січня по березень, коли цей вид кочує в пошуках корму. Очевидно, це пов'язано з тим, що в природі зменшується доступні для неї корми. Плоди ягідних рослин поїдають у величезних кількостях. Справа в тому, що ягоди швидко перетравлюються, вірніше, надзвичайно швидко проходять травним трактом, виходячи з нього часто напівперевареним, не втрачаючи схожості. Тим самим омелюхи сприяють поширенню плодово-ягідних дерев і чагарників.

Цей птах дуже довірливий, на людей майже не звертає уваги. В науковій літературі відомі факти, коли восени приліт омелюхи перетворювався в масований наліт - очевидно, в результаті надмірного розмноження в північних районах. Такий випадок ми спостерігали в січні 2019 р. В період 13-25 січня великі зграї омелюхів буквально заповнили Липову Долину. В окремих зграях ми нараховували до 700 особин.

Останніх птахів я бачила 1 травня 2019 р. Інші дослідники на весняному прольоті останніх птахів цього виду спостерігали 9.09.1990 р. [5, 6].

Навесні, коли ягоди, якими живилися омелюхи стають для них недоступними, так як їх запаси закінчуються, омелюхи переходять на живлення набухшими бруньками дарав і кущів.

РОДИНА ВОЛОВООЧКОВІ *TROGLODYTIDAE*

Волове очко *Troglodytes troglodytes*

Дуже рідкісний гніздовий і зрідка зимуючий вид селища.

Нами встановлено тільки один випадок гніздування волового очка в

Липовій Долині.

Він любить густо зарослі вирубки в лісах різного типу, ріки з порослими чагарником берегами – одним словом, розміщується в густих заростях, які слугують йому надійним укриттям. Тому ми зустріли пару волових очок в старому занедбаному саду в дуже захаращеному місці. Тут були кущі малини, смородини та агрусу, які дуже розрослися. В додаток серед кущів були навалени купи сухих гілок. У цих хащах волове око пересувався із завидною спритністю.

Гніздо вони влаштували в купі гілок. Звички волового очка досить своєрідні: самець не тільки вибирає гніздовий ділянку, але і сам будує гніздо. Ма-теріалом йому служать мох, трава і листя. Птах споруджує не одне, а відразу кілька гнізд. Потім співом самець намагається залучити самку. Після знайомства і огляду гнізд самка займає найбільш підходяще гніздо, завершуючи його будівництво спорудженням вистилки з волоса і пір'я.

У квітні – травні вона відкладає 5-7 білих в дрібну червону крапин-ку яєць і висиджує їх одна 14-16 діб. Пташенята залишають гніздо через 15-17 днів, хоча вони ще не здатні добре літати. У червні – липні дорослі приступають до другої кладки. При цьому спостерігається цікаве явище: про пташенят другої кладки починають піклуватися і молоді птахи – разом із батьками їм носять корм, головним чином комах.

Решта гнізда, побудовані самцем, не пустують. Вони служать місцем відпочинку самцеві, а пізніше слетків.

Перших птахів навесні я зустрічала 25.04.2019 р. і 27.04.2020 р. Інші дослідники на весняному прольоті перших птахів цього виду спостерігали 28.04.1991 р. [5, 6].

Останніх птахів я зустрічала 19.08.2019 р. і 17.08.2020 р. Інші дослідники на осінньому прольоті останніх птахів цього виду спостерігали 19.09.1993 р. [7].

РОДИНА КРОПИВ'ЯНКОВІ SYLVIIDAE

Річкова кобилочка *Locustella fluviatilis*

Нечисленний гніздовий вид селища.

Гніздиться в кущах верболозу серед очеретяних заростей вздовж берега річки Хорол. Річкова кобилочка відноситься до таких птахам, яких легше почути, ніж побачити. Він веде потайний спосіб життя, гніздиться серед густої рослинності. Якщо річкову кобилочку сполохати, вона не улітає, а залазить в саму гущу трав і кущів, крізь яку пробирається з дивовижною верткістю. Її гніздова ділянка невелика – близько 50 м в радіусі від гнізда.

Самець співає надзвичайно активно вдень і вночі, сидячи на найвищому стеблі очерету, зазвичай до початку насиджування. Потім його можна почути рідко. Голос річкової кобилочки звучить, як трель, яка увесь час повторюється: «дзе-дзе-дзе-дзе» (її можна порівняти із переривчастим швидким ритмом пилки). Річкову кобилку у місцях гніздування ми відзначали в кінці квітня – 28.04.2019 р. і 25.04.2020 р. Інші дослідники зустрічали перших птахів цього виду на весняному прольоті спостерігали 29.04.1991 р. [5, 6].

Річкова кобилка будує своє гніздо з сухої трави, листя дерева і моху, розташовує невисоко від води, і вистилає дрібною сухою травою, іноді волосом різних тварин. У кладці буває 4-5 яєць [47] і насиджує їх самка близько 13 діб.

Пташенят вигодовують обоє батьків, приносячи їм комах та інших безхребетних. Вигодовування триває приблизно два тижні в гнізді і ще два тижні після того, як пташенята його залишають. У рік буває лише одна кладка.

В кінці серпня – початку вересня річкові кобилочки відлітають на зимівлю. Останніх птахів восени ми чули 1.09.2019 р. і 27.08.2020 р.

Інші дослідники зустрічали останніх птахів цього виду на осінньому прольоті спостерігали 29.08.1992 р. [7].

Очеретянка лучна *Acrocephalus schoenobaenus*

Нечисленний гніздовий вид селища.

Очеретянка лучна селиться по берегам ставків і вздовж берегів річки Хорол, які поросли очеретом, осокою, високою травою і чагарником, а також по заплавному лузі, де ростуть окремі кущі верболозу. Ми зустрічали його серед очеретяних заростей дуже зарослого ставу і на колишніх відстійниках в околицях Липової Долини.

Типова відмінна ознака лучної очеретянки – пісня самця, яку він часто закінчує стрімким польотом, злітаючи вгору і знижуючись з широко розпростертими крилами і розпущеним хвостом. Цього не спостерігається ні в однієї з інших очеретянок.

Своє гніздо лучна очеретянка як би прив'язує до стебел рослин. Гніздо будують обидва партнери, з тією лише різницею, що основні роботи виконує самка. Зовнішній шар гнізда складається з сухого листя трав і очерету. У середині матеріал стає м'якше, внутрішній шар складається з шматочків волотей очерету або осок, рослинного пуху і волосся.

У кладці 4-6 майже однотонних сіро-жовтих яєць з тонкими штрихами у тупого кінця [47]. Насиджування триває 12-13 діб. Пташенята, які вилупилися із яєць, залишають гніздо через 13-15 днів і тримаються поблизу нього ще тижнів зо два, поки батьки продовжують їх годувати. Їжею їм служать комахи. Коли молоді птахи стануть самостійними, батьки приступають до другої кладки. Час гніздування триває з травня по липень.

Гніздовий участок лучної очеретянки досить малий – 20-40 м. Самець ретельно виконує свою пісню поблизу його кордонів часто навіть вночі.

У вересні очеретянка лучна відлітає на місця зимівель, повертаючись на початку травня.

Останніх птахів восени ми чули 11.09.2019 р. і 29.08.2020 р. Інші дослідники зустрічали останніх птахів цього виду на осінньому прольоті

спостерігали 19.08.1990 р. [5, 6].

Навесні перших птахів я чула 5.05.2019 р. і 7.05.2020 р. Інші дослідники зустрічали перших птахів цього виду на весняному прольоті 1.05.1992 р. [7].

Ставкова очеретянка *Acrocephalus palustris*

Нечисленний гніздовий вид селища.

Ми зустрічали її на зарослих очеретом ставках. Мешкає в заболочених очеретяних заростях. Птах надзвичайно скритний і тримається завжди серед заростей рослинності.

На гніздування з'являється на початку травня і тримається до кінця серпня. Навесні перших птахів я чула 7.05.2019 р. і 5.05.2020 р. Інші дослідники зустрічали перших птахів цього виду на весняному прольоті 1.05.1991 р. [5, 6].

Останніх птахів восени ми чули 14.09.2019 р. і 26.08.2020 р. Інші дослідники зустрічали останніх птахів цього виду на осінньому прольоті спостерігали 21.08.1991 р. [7].

Гнізда, як і всі очеретянки, влітає серед стебел очерету. Гніздо будує з сухого листя і стебел трав, рослинного волокна і пуху.

Чагарникова очеретянка *Acrocephalus palustris*

Звичайний нечисленний гніздовий вид селища.

Чагарникова очеретянка відрізняється від інших видів роду декількома ознаками. Перш за все, вона менше пов'язана з вологим середовищем мешкання. Крім таких типових для очеретянок стацій як очеретяні хащі на ставках і вздовж берегів річки Хорол, ми знаходили її на пустирях і на околиці

селища серед заростей бур'янів, серед чагарників або в густих заростях бур'янів, а іноді і в кропиві.

З місць зимівлі вона прилітає до гніздових територій на початку травня: спів першого птаха чула 4.05.2019 р. і 8.05.2020 р. Інші дослідники зустрічали перших птахів цього виду на весняному прольоті 3.05.1992 р. і 4.05.1965 р. [5, 6, 25].

Незабаром вони приступає до будівництва гнізда. Чагарникова очеретянка сплітає гніздо з сухого листя і стебел трав, рослинного волокна і пуху. Яйця блакитні або зелені, негусто вкриті великими коричневими плямами (Михеев). Самка насиджує кладку з 4-5 яєць разом з самцем 12-13 діб; приблизно стільки ж часу обоє батьків вигодовують пташенят в гнізді.

Кормом болотяній очеретянці слугують головним чином, комахи, іноді (в незначній кількості) плоди.

Останніх птахів я зустрічала 5.09.2019 р. і 11.09.2020 р. Інші дослідники зустрічали останніх птахів цього виду 13.09.1989 р. і 14.05.1967 р. [7, 25].

Велика очеретянка *Acrocephalus arundinaceus*

Нечисленний гніздовий вид околиць селища.

Її месця мешкання – густі очеретяні або рогозові зарості на ставках і вздовж берегів р. Хорол.

Великі очеретянки з'являються на місці гніздування в кінці квітня-початку травня. Так, у 2019 р. перших птахів я почула 22.04, а у 2020 році – 26.04. Інші дослідники чули перших птахів 23.05.1992 р. і 1.05.1965 р. [5, 6, 25].

Велика очеретянка веде потайний спосіб життя. Вона привертає до себе увагу грубим, каркаючим голосом.

Гніздо будує одна самка. Воно робиться дуже дуже майстерно. Воно

розміщується над поверхнею води, на висоті 50-100 см. Побудовано гніздо зі стрічок очеретяного листа і рослинних волокон і вистелено китицями очерету або пухом рогозу. У кладці 5-6 зеленуватих або блакитнуватих яєць із коричневими або сірими цятками [47]. Насиджують їх обоє батьки протягом 13 -15 діб та разом піклуються про пташенят, які залишаються в гнізді близько 12 днів.

Залишають вони його, ще не вмючи літати, зате вертко бігають серед заростей, а батьки годують їх ще тижнів зо два. Гніздова ділянка у них досить мала, до 20-30 м. Кормом великим очеретянкам слугують комахи на різних стадіях розвитку, павуки та інші безхребетні, яких вони відшукують серед болотних рослин або збирає на поверхні води. І. Р. Мерзлікін [32] описує випадок, коли великі очеретянки ловили мальків невеличких рибок (вівсянок) біля поверхні води.

На зимівлю ці очеретянки відправляються у вересні. Останніх птахів я зустрічала 5.09.2019 р. і 11.09.2020 р.

Інші дослідники зустрічали останніх птахів цього виду 10.09.1988 р. і 8.09.1966 р. [7, 25].

Звичайна берестянка *Hippolais icterina*

Звичайний пролітний і рідкісний гніздовий вид селища.

В Липовій Долині перших птахів ми відзначали 15.05.2019 р. і 18.05.2020 р. Ми виявили лише одну пару, яка достовірно гніздиться. Птахи трималися серед високих дерев поруч зі старим садом на околиці селища. Гніздо вони роблять виключно на листяних чагарниках або деревах. Знайти гніздо берестянок мені не вдалося.

Кормом звичайній берестянці слугують комахи і їх личинки і, як додаток, - плоди рослин в період дозрівання.

Уже в кінці серпня цей вид відлітає на південь. Останніх птахів я зустрічала 12.09.2019 р. і 7.09.2020 р. Інші дослідники зустрічали останніх птахів цього виду 11.09.1988 р. [7].

Черноголова кропив`янка *Sylvia atricapilla*

Звичайний нечисленний гніздовий вид селища.

Чорноголова кропив`янка – типовий представник лісових птахів. Мешкає в листяних лісах і в перелісках по околицях Липової Долини, а також густих садах і парках.

Перших птахів ми зустрічали 26.04.2019 р. і 29.04.2020 р. Інші дослідники зустрічали останніх птахів цього виду 20.04.1989 р. [5, 6, 25].

Харчуються чорноголові кропив`янки головним чином комахами. Частка рослинної їжі в складі корму чорноголових кропив`янок (чорна і червона бузина, горобина, калина і дикий виноград), значно більше, ніж у інших кропив`янок.

Для будівництва гнізда чорноголові кропив`янки вибирають сильно затінені місця, зазвичай близько від землі. Будівельним матеріалом для досить недбало зведеного гнізда слугують дрібні гілочки, стебла і листя трав. Підстилка зроблена із м'якої сухої травички, найтонших корінців і невеликої кількості вовни.

Кладка чорноголових кропив`янок складається з 4-6 яєць. Яйця можуть мати однотонне коричневе забарвлення або бути покриті рідкісними коричневими цяточками [47].

Висиджують яйця по черзі обидва батьки протягом 13 - 14 діб. Батьки виховують пташенят в гнізді 11 - 13 днів. У червні або в липні деякі пари приступають до другої кладки.

Відлітають чорноголові кропив`янки у вересні - жовтні. Останніх птахів я зустрічала 19.09.2019 р. і 11.09.2020 р. Інші дослідники зустрічали останніх

птахів цього виду 17.09.1988 р. [7].

Садова кропив'янка *Sylvia borin*

Звичайний нечисленний гніздовий вид селища.

Садова славка гніздиться в старих садах з чагарниковими порослями, а також в кущах на околиці селища, в кущах і трав'янистих заростях по берегах річки Хорол і ставків, а також у парках і алеях.

З місць зимівлі садова славка повертається в середині травня. спів першого птаха я чула 14.05.2019 р. і 18.05.2020 р. Інші дослідники зустрічали перших птахів цього виду на весняному прольоті 13.05.1992 р. і 14.05.1965 р. [5, 6, 25].

Незабаром після прильоту обидва партнери приступають до будівництва досить великого гнізда, що має вельми ненадійну конструкцію. Для гнізда вони вибирають низькі і густі кущі, часто ожину або малину.

Зовнішній шар гнізда складається майже виключно з сухих круглих стебел трави, внутрішній – із м'якших травинок, іноді з домішкою волога.

У кладці 4-5 яєць, колір яких дуже різний в окремих пар – від жовтуватого до зеленуватого з сірими або коричневими плямами [23]. Висиджують яйця обидва батьки протягом 12-14 діб. У віці 11 -12 днів пташенята залишають гніздо, хоча і не цілком вміють літати. Годуються садові славки, головним чином, комахами, але восени, як і інші кропив'янки, вживає в їжу ягоди або дрібні плоди дерев і чагарникових рослин.

В кінці серпня - початку вересня кропив'янка садова відлітає на зимівлю. Останніх птахів я зустрічала 15.09.2019 р. і 19.09.2020 р. Інші дослідники зустрічали останніх птахів цього виду 27.09.1989 р. [7].

ПРУДКА КРОПИВ'ЯНКА *Sylvia curruca*

Нечисленний гніздовий вид міста.

Кропив'янка прудка – скоріше за все птах відкритих просторів, вона уникає великих лісів. Для гніздування їй досить окремої групи кущів де-небудь в закутку, переліска, навіть мінімального. Вона зустрічається в деревно-чагарникових заростях на околиці Липової Долини, в садах, особливо старих, на кладовищах, в парках. Її гнізда ми знаходили в густих бордюрних заростях уздовж доріг селища.

Кропив'янка прудка повертається із зимівель раніше інших кропив'янок, як правило, в кінці квітня. Спів першого птаха я чула 24.05.2019 р. і 27.05.2020 р. Інші дослідники зустрічали перших птахів цього виду на весняному прольоті 23.04.1992 р. і 27.05.1968 р. [5, 6, 25].

Самці прилітають майже на тиждень раніше самок і займають свої гніздові ділянки. На кущі, зазвичай в метрі від землі, пара будує гніздо, розміри якого набагато менші, ніж у інших кропив'янок. Гніздо побудоване з сухих стебел рослин, тоненьких стебел і листя трав. Гніздо досить тендітно і зроблено дуже неміцно. Зовнішній шар гнізда часто покритий павутиною.

Кладка складається з 4-6 яєць желотовато-білого кольору з доволі великими коричневими і сірими цятками, які часто утворюють віночок навколо тупого кінця [47]. Після відкладання яєць обидва партнери по черзі їх насиджують 11 - 13 діб. Приблизно стільки ж часу займає виховання пташенят в гнізді. Потім батьки деякий час годують пташенят поза гніздом, але незабаром переходять до другого розмноженню.

Кропив'янка прудка менш полохлива, ніж інші кропив'янка, на наближення людини реагує досить пасивно. Далеко від гнізда не відлітає і перепорхує на відстані 3-5 м з тривожними звуками.

У вересні кропив'янка прудка відправляється на зимівлю. Останніх птахів я зустрічала 5.09.2019 р. і 8.09.2020 р. Інші дослідники зустрічали

останніх птахів цього виду 16.09.1988 р. [7].

Сіра кропив'янка *Sylvia communis*

Звичайний нечисленний гніздовий вид селища.

Сіра славка живе в таких же місцях, де і кропив'янка прудка, гнізда робить у зелених кущових бордюрних насадженнях, садах і парках, в окремих групах кущів серед полів в околицях селища, а також в зарослих кюветах, канавах або в кропиви на пустирях.

На гніздові ділянки вони повертаються в перших числах травня. Спів першого птаха я чула 2.05.2019 р. і 4.05.2020 р. Інші дослідники зустрічали перших птахів цього виду на весняному прольоті 29.04.1991 р. і 2.05.1969 р. [5, 6, 25].

Гніздо будують обидви партнери, розташовуючи його низько від землі. Будівельним матеріалом для гнізда слугують, головним чином, сухі стебла трав. Гніздо іноді буває вкрито коконами комах або павутиною.

У кладці зазвичай нараховується 6 зеленуватих, в густу коричневу або сіру цятку яєць [47]. Кладку насиджують обоє батьків 12-13 діб. Пташенят, які вилупилися, вони годують в гнізді ще днів 11 - 13, потім їх залишають.

За сезон пари встигають виростити два виводки, перший в травні-червні, другий – у червні-липні.

У вересні сіра славка відправляється на зимівлю. Останніх птахів я зустрічала 3.09.2019 р. і 8.09.2020 р. Інші дослідники зустрічали останніх птахів цього виду 19.09.1987 р. [7].

Рябогруда кропив'янка *Sylvia nisoria*

Залітний вид.

Ми кілька разів зустрічали яструбиних славок навесні, на околиці

Липової Долини. Яструбина славка селиться по відкритим простарам із густими чагарниками, перелісками, по полях із смугами кущів, зарослими густою рослинністю берегів водойм, на узліссях лісу.

Першого птаха я чула 13.05.2019 р. і 14.05.2020 р. Інші дослідники зустрічали перших птахів цього виду на весняному прольоті 2.05.1991 р. і 5.05.1968 р. [5, 6, 25].

У серпні вони відлітають на зимівлю. Останніх птахів я зустрічала 9.09.2019 р. і 11.09.2020 р. Інші дослідники зустрічали останніх птахів цього виду 17.09.1986 р. [7].

Вівчарик-ковалик *Phylloscopus collybita*

Звичайний гніздовий вид прилеглих до селища територій.

З'являється він одним із перших перелітних птахів – ранньою весною, в залежності від погоди вже в середіне- кінці березня. Першого птаха я чула 13.03.2019 р. і 16.03.2020 р. Інші дослідники зустрічали перших птахів цього виду на весняному прольоті 2.03.1991 р. і 5.05.1966 р. [5, 6, 25].

Зазвичай чули ми її в кронах дерев в парках і скверах, на кладовищах. У вересні-жовтні теньковка відлітає на південь, і ми знову зустрічали її в селищі і чули її осіннє спів. Останніх птахів я зустрічала 15.10.2019 р. і 11.10.2020 р. Інші дослідники зустрічали останніх птахів цього виду 17.10.1986 р. [7].

Вівчарик весняний *Phylloscopus trochilus*

Звичайний пролітний і рідкісний гніздовий вид селища.

Перших співаючих самців ми чули в Липовій Долині в період 28.04-1.05 в таких же місцях мешкання, як і вівчарик-ковалик: в старих садах, міських

парках і скверах.

Одну гніздову пару ми виявили навесні 2020 року в старому занедбаному саду на околиці селища. Гніздо знайти не вдалося, але спостерігалася гніздовий поведінку птахів.

Під час годування пташенят голос самця ми чули лише зрідка. Годується вівчарик весняний різними комахами, їх личинками, лялечками, а також дрібними павуками.

Птахи розшукували корм на листках і тонких гілках дерев і кущів, часто струшують комах з нижнього боку листків, штовхаючи їх власним тілом, і навіть ловлять літаючих комах, не кажучи вже про павучків, що спускаються вниз по павутинке.

В середині серпня (17.09.2020 р.) ця пара улетіла. Проліт весняних вівчариків відбувається до середини жовтня.

Останніх птахів я зустрічала 15.10.2019 р. і 9.10.2020 р. Інші дослідники зустрічали останніх птахів цього виду 17.10.1987 р. [7].

Вівчарик жовтобровий *Phylloscopus sibilatrix*

Звичайний гніздовий вид прилеглих до селища територій.

На прольоті цих вівчариків чули в старих садах на початку травня. Першого птаха я чула 3.05.2019 р. і 6.05.2020 р. Інші дослідники зустрічали перших птахів цього виду на весняному прольоті 2.05.1991 р. і 5.05.1967 р. [23, 24].

Останніх птахів я зустрічала 9.09.2019 р. і 9.09.2020 р. Інші дослідники зустрічали останніх птахів цього виду 17.09.1988 р. [23].

РОДИНА ЗОЛОТОМУШКОВІ *REGULIDAE*

Золотомушка жовточуба *Regulus regulus*

Нечисельний вид Липової Долини, який прилітає у наш регіон зимувати.

Зграйки з 5-7 особин ми кілька разів спостерігали в старих садах по околицях селища. Їжу золотомушк шукають дуже уважно, оглядаючи гілочку за гілочкою, часто «зависають» у повітрі серед гілок. Тримаються зазвичай в кронах дерев, де розшуковують личинок і яйця комах, попелиць і павуків. Початок кочівель припадає приблизно на жовтень, а в березні птахи повертаються назад.

Перший птахів я зустріла 23.10.2019 р. і 30.10.2020 р. Проте оскільки це не чисельний вид, то точно дату його прильоту у нашу місцевість встановити не вдалося. Інші дослідники зустрічали перших птахів, що прилітіли до нас зимувати, 12.10.1991 р. і 15.10.1968 р. [5, 6, 25].

Останніх птахів навесні я зустрічала 7.03.2019 р. і 8.03.2020 р. Інші дослідники зустрічали навесні останніх птахів цього виду 17.03.1986 р. [7].

РОДИНА МУХОЛОВКОВІ *MUSCICAPIDAE*

Сіра мухоловка *Muscicapa striata*

Нечисленний гніздовий вид селища.

Прилітає вона на початку травня. Першого птаха я чула 3.05.2019 р. і 6.05.2020 р. Інші дослідники зустрічали перших птахів цього виду на весняному прольоті 6.05.1991 р. і 4.05.1967 р. [5, 6, 25].

Ми зустрічали сірих мухоловок в парках, садах і алеях прямо в центрі

Липової Долини, де вона сиділа на гілках дерев, телеграфних проводах і стовпах або на парканах. Час від часу птах несподівано різко, майже по вертикалі злітає в гонитві за комахами, що пролітають і швидко повертається на колишнє місце.

Своє гніздо сіра мухоловка будує в різних поглибленнях або в дуплах дерев, в тріщинах стін, на товстих гілках або на балочному перекритті будівель. Воно акуратно звито із стебел трав, корінців, моху і шматків дрантя, зібраної по дворах. Часто в ньому присутнє різноманітне волосся, шерсть або пір'я птахів.

У гнізді присутня кладка з 4-6 блакитних або зеленуватих в сіру або червону цяточку яєць [47]. Яйця насиджує, як правило, тільки самка, самець підмінє її дуже рідко. Пташенята вилуплюються через 12-14 діб, а ще через днів 13-14 вилітають з гнізда. Деякі пари приступають до повторного розмноження в червні або перших числах липня, часто використовуючи при цьому старе гніздо.

У серпні - вересні сіра мухоловка відлітає. Останніх птахів я зустрічала 1.09.2019 р. і 30.08.2020 р. Інші дослідники зустрічали останніх птахів цього виду 19.09.1987 р. [23].

Мухоловка білошия *Ficedula albicollis*

Нечисельний гніздовий вид селища.

Прилітає вона на початку травня. Першого птаха я чула 2.05.2019 р. і 4.05.2020 р. Інші дослідники зустрічали перших птахів цього виду на весняному прольоті 3.05.1990 р. і 7.05.1968 р. [5, 6, 25].

Білошії мухоловки будують свої гнізда у дуплах дерев, які утворюються природним шляхом, або їх видолблюють дятли.

Ми зустрічали окремих особин по околицях селища і центрі на початку

травня. Єдиний випадок гніздування встановлено нами був 9.05.2020 р. – в дуплі старої тополі, що росте на околиці селища. Взимку 2019-2020 рр. цю тополю зрубали.

Останніх птахів я зустрічала 11.09.2019 р. і 28.08.2020 р. Інші дослідники зустрічали останніх птахів цього виду 13.09.1986 р. [7].

Лучна трав`янка *Saxicola rubetra*

Рідкісний пролітний вид селища.

Ми зустрічали окремих особин на ділянках, порослих рудеральними рослинністю на околицях селища і по берегах річки Хорол.

Птахи зазвичай з'являються на початку травня. Першого птаха я чула 6.05.2019 р. і 1.05.2020 р. Інші дослідники зустрічали перших птахів цього виду на весняному прольоті 3.05.1991 р. і 18.05.1967 р. [5, 6, 25].

Останніх птахів я зустрічала 3.09.2019 р. і 9.08.2020 р. Інші дослідники зустрічали останніх птахів цього виду 15.09.1986 р. [7].

Кам'янка звичайна *Oenanthe oenanthe*

Нечисленний гніздовий вид селища.

В урбаністичному ландшафті ми зазвичай зустрічали її на піщаних і кам'янистих ділянках будівництв, на автодорожніх насипах, на пустирях, порослих бур'янами і на дачних ділянках по околицях селища.

В Липовій Долині перших птахів ми відзначали досить рано: в кінці березня - в квітні. До вибору місця будівництва свого гнізда вони не вибагливі - його ми знаходили в купі каменів, в щілинах стін, під черепицею дахів приватних будинків. Будують гніздо обоє партнера, використовуючи для цього

суху траву, мох, корінці. Саме гніздо зроблено недбало. Але лоток зроблений дуже акуратно, вньому присутня велика кількість вовни ссавців і пір'я. У кладці присутні 5-6 однотонних зеленувато-блакитних яєць [47]. Відклавши яєця, самка насиджує їх близько двох тижнів. Пташенята, що з'явилися на світ, залишають гніздо через 12-15 днів, ще не здатними літати. Багато з них стають жертвами домашніх кішок. Вигодовують їх обоє батьків, приносячи різних комах, павуків, багатоніжок і дрібних слимаків. Корм збирають переважно на землі, але комах здатні ловити і на льоту.

В кінці серпня-початку вересня вони відлітають на зимівлю.

Горихвістка чорна *Phoenicurus ochruros*

Звичайний місцями численний синантропної вид селища.

Вперше в Сумській області була зустрінута в 1960 р. З 1990-х років – звичайний гнездовий вид населених пунктів області [25].

Перших птахів в Липовій Долині ми зустрічали 26.03.2019 р. і 10.04.2020 р. Для будівництва гнізда самка вибирає місця під дахами будинків, сараїв, на балконах багатоповерхівок, порожнечі в стіні. Гнізда робить із сухої трави, листя, великої кількості пір'я і вовни.

Кладку з 5-6 чистих білих яєць самка висиджує одна 13 - 14 діб, а пізніше самець допомагає їй виховувати потомство. Пташенята залишають гніздо перш, ніж навчаться літати – у віці 12-16 днів, але тримаються поблизу гнізда і ще довго харчуються тим, що приносять батьки. За літо пара вигодовує два виводки.

В Липовій Долині птахи трималися до середини серпня, після чого зникли. Останніх пролітних птахів ми зустрічали 28 жовтня 2020 р/

Вільшанка *Erithacus rubecula*

Нечисленний гніздовий вид селища.

Улюблені місця гніздування птахів в селищі – густі сади і чагарникові зарості по берегах річки Хорол.

Самці починають займати гніздові ділянки з початку квітня (4-8.04.2020 р.). Будівництвом гнізда займається тільки самка, вибираючи для цього вподобане їй місце, в ямці на землі, під коренем дерева, серед купки хмизу і т. д.

Головним будівельним матеріалом їй слугує сухе листя, рослинне волокно, зелений мох, який видно по краях гнізда. Вистілка гнізда доволі акуратна і складається з найтонших корінців і вовни. Зазвичай у зарянки дві кладки в рік, кожна з 4-6 жовтуватих в коричневу цяточку яєць.

Пташенята з'являються на світ на 13-14 добу насиджування. Ще через 12-14 днів вони залишають гніздо, хоча і не вміють літати, залишаючись якийсь час під опікою батьків. І ті, і інші харчуються комахами і їх личинками, павуками, черв'яками і дрібними слимаками, а в кінці літа і восени – різними плодами.

Вільшанка, як правило, птах перелітний, вона відлітає у вересні - жовтні. Однак окремі особини зимують, і ми зрідка зустрічали їх в густих садах і в місцях, де є харчові відходи.

Звичайний соловейко *Luscinia luscinia*

Звичайний гніздовий вид селища.

Перших співаючих солов'їв в Липовій Долині ми чули 1-5 травня 2019 і 2020 рр.

Інші дослідники зустрічали перших птахів цього виду на весняному

прольоті 3.05.1991 р. і 8.05.1967 р. [5, 6, 25].

Селиться звичайний соловейко у вологих місцях з рясним чагарником, по берегах річки Хорол або по болотистих берегах ставків, в старих садах, на городах на околиці селища, що виходять до річки Хорол.

У тіні густого чагарнику, зазвичай на землі або невисоко над нею він будує гніздо, надійно ховаючи його серед опалого листя. Відклавши 4-6 коричневих яєць, самка одна насиджує їх 13 - 14 діб. Пташенята залишають гніздо через 11 - 12 днів, ховаючись в навколишньому чагарнику, тому що ще не можуть літати. У цей час самець допомагає самці вигодовувати потомство.

Залишають свої місця мешкання солов'ї в кінці липня.

Останніх птахів я зустрічала 23.08.2019 р. і 29.08.2020 р. Інші дослідники зустрічали останніх птахів цього виду 15.09.1986 р. [7].

Синьошийка *Luscinia svecica*

Звичайний гніздовий вид селища.

Синьошийка любить селитися в болотистій місцевості, по берегах річки Хорол і ставків, вкритих очеретяними чагарниками, осокою і чагарником, і в заплавах річкових долинах.

Ми знаходили її на гніздування в кінці городів, що виходять до річки Хорол, по берегах ставків і по околицях селища. Перших птахів ми зустрічали в Липовій Долині 08.04 2019 р. і 11.04 2020 р.

Інші дослідники зустрічали перших птахів цього виду на весняному прольоті 3.04.1990 р. і 8.05.1968 р. [5, 6, 25].

Останніх птахів я зустрічала 3.09.2019 р. і 9.08.2020 р. Інші дослідники зустрічали останніх птахів цього виду 14.09.1985 р. [7].

Уже в кінці квітня ми знаходили надійно заховані гнізда синьошийки (гніздовий період триває до липня). Воно зазвичай розташоване серед густих

трав'янистих рослин, в ямці, прикритої рослинністю. Зроблено воно з листя дерев, стебел і листя трав, моху і корінців. Кладка складається з 5-6 яєць коричневого або сіро-зеленого кольору з коричневими цяточками [7].

Пташенята з'являються на світ через 12-14 діб і ще стільки ж часу залишаються в гнізді, харчуючись принесеними батьками комахами і їх личинками, черв'яками, павуками та іншими безхребетними, якими годуються і батьки. Уже в кінці липня синьошийки з виводками залишають свої гніздові ділянки і відткочовують.

Пролітних особин ми зустрічали в селищі ще у вересні 2019 і 2020 рр. (17 і 19.09).

Дрізд-горобинник або чикотень *Turdus pilaris*

Гніздовий і зимуючий вид селища.

На гніздовій території перші пари горобинників ми зустрічали вже 2 квітня 2019 р. Хоча деякі пари і гніздяться ізольовано, більшість їх збирається в середні за чисельністю колонії, що налічують 8-20 пар. Вони люблять селитися в паркових насадженнях, ближче до вологих лук. Причому частина птахів залишається осілими, а частина – кочовими.

Гніздовий період у них триває з квітня по липень. В цей час пари в селищі роблять дві кладки. Самка ви-сиджують кладку з 4-6 яєць 13-14 діб, після чого на світ з'являються пташенята, яких вигодовують обоє батьків протягом 13-15 днів. Коли пташенята залишають гніздо, батьки продовжують їх годувати ще два тижні.

Чикотень харчується як тваринною, так і рослинною їжею.

Взимку зграї горобинників злітаються годуватися горобиною і іншими ягодами. Найбільша зграя, яку я спостерігала у Липовій долині, складалася приблизно з 500 особин.

Чорний дрізд *Turdus merula*

Звичайний гніздовий вид селища.

Найчастіше співаючих чорних дроздів ми чули на околиці Липової Долини і в центральній частині.

У великих селищах Європи відзначається процес «урбанізації» чорного дрозда, або так звана синантропізація. Він почався в позаминулому столітті і пояснюється головним чином тим, що в селищах птахи знайшли для себе вигідніші життєві умови, перш за все кормові, а також більш помірний мікроклімат.

Співочий дрізд *Turdus philomelos*

Звичайний гніздовий і пролітний вид селища.

Перших птахів ми чули в кінці березня - перших числах квітня 2019 і 2020 рр. В останні роки чисельність співочого дрозда в селищі збільшується, і, можливо, в майбутньому він перетвориться в осілого міського мешканця. Селиться в парках, скверах, садах і на кладовищах. Гніздо будує на деревах або в кущах.

Співочий дрізд починає гніздитися в кінці квітня. Яйця насиджує тільки самка протягом 12-13 діб. Вигодовування пташенят в гнізді триває близько двох тижнів; в цьому процесі бере участь і самець. Їжу дрозди відшуковують на землі, а в гніздо приносять все живе, що здатні унести.

Як тільки перший виводок стає самостійним, дорослі приступають до другої кладки.

У вересні - жовтні чорні дрозди відлітають з району досліджень.

РОДИНА ДОВГОХВОСТОСИНИЦЕВИ AEGITHALIDAE

Довгохвоста синиця *Aegithalos caudatus*

Нечисленний осілий і гніздовий вид селища.

Найчастіше невеликі зграйки синиць (10-15 особин) ми зустрічали взимку по садам на околицях Липової Долини, куди вони залітали в пошуках їжі з заплавлених лісів. Але іноді виводки довгохвостих синиць з'являлися в селищі і в липні-вересні.

РОДИНА СИНИЦЕВИ PARIDAE

Ремез *Remiz pendulinus*

Рідкісний гніздовий вид селища.

Перших птахів в селищі ми зустрічали 8-11 квітня, а перші гнізда починали будуватися 18 квітня. Ремез в значній мірі прив'язаний до води і зустрічається уздовж річки Хорол і по берегах ставків, де береги поросли деревами і кущами.

Його гніздо – за формою схоже на рукавицю, яка висить на тонкій похиленій гілочці верби, як правило, прямо над водою. За нашими спостереженнями, для того, щоб побудувати таке гніздо, ремезу потрібно близько двох тижнів.

Основа гнізда закладається з рослинних волокон. Потім птахи утрамбовують всередині будівлі рослинний пух (частіше з очерету або рогозу), змішаний зі слиною. Ще до закінчення будівництва самка зносить 5-8 білих яєць витягнутої форми [47]. Після цього разом з самцем вона добудовує

трубкоподібний вхід, завершуючи будівництво гнізда.

Годуються ремези переважно комахами, а восени - насінням.

На початку серпня птахи залишали свої місця проживання.

Блакитна синиця *Parus caeruleus*

Звичайний нечисленний гніздовий вид селища. Осілий вид.

В Липовій Долині живе цілий рік. Блакитна синиця селиться в парках і садах, в аллеях, в деревах уздовж водойм і доріг, тобто всюди, де знайде відповідні для гніздування старі дуплисті дерева. Вона охоче займає шпаківні.

Влаштовуючи гніздо, самка приносить в дупло багато моху, серед якого робить поглиблення з вовни і дрібного пір'я. Лише після того, як відкладені 10-14 яєць, самка починає насиджує.

Пташенята з'являються через 12-14 діб. Батьки годують потомство дуже інтенсивно, так що через 16-18 днів пташенята вилітають із гнізда. Дорослі опікують їх ще кілька днів і незабаром починають готуватися до другого гніздування.

Спостерігаючи за їх звичками в зимовий період, звертає на себе увагу те, з якою наполегливістю блакитні синиці досліджують кожную складку і щілину кори, кожную, хай найтоншу гілочку, на якій часто повисають головою вниз і розгойдуються. У цю пору року вони поїдають не тільки комах, але і різні ягоди, і насіння рослин.

Болотяна гаїчка *Parus palustris*

Звичайний гніздовий вид селища, що мешкає тут цілий рік.

Болотяні гаїчки живуть зазвичай в парках і садах, в більшості випадків

знаходяться у віддаленні від центру селища.

Навесні, зазвичай в квітні, пари займають гніздові ділянки і самки приступають до вибору дупла. Висота значення не має: самка може влаштуватися близько від землі або в десяти метрах над нею. Побудувавши гніздо з моху, лишайнику, стебла трави і вовни, вона відкладає 7-10 білих яєць. Самка насиджує їх 14 діб.

Через 17-19 днів пташенята вилітають з дупла, після чого в їх вихованні приймає участь і самець. Батьки продовжують годувати молодих. Кормом гаїчки служать комахи, їх личинки, а також тля, павуки, мухи. Восени і взимку вони поїдають насіння.

Велика синиця *Parus major*

Звичайний гніздовий вид селища, що мешкає тут цілий рік.

Велика синиця живе практично в тих же місцях, що і болотяна гаїчка, але в парках і садах зустрічається частіше за інші види.

Велика синиця залишається біля своїх гнізд весь рік. Кочівлі припадають на березень - квітень, осінні – приблизно на жовтень. Ранньою весною зграйки починають розпадатися – настає пора парування. Самки приступають до будівництва гнізд. Крім дупла в дереві, ми зустрічали їх гнізда в отворі в стінах, в залізній горизонтальній трубі, поштової скриньці.

Великі синиці із задоволенням займають і шпаківні, вистилаючи їх товстим шаром моху, в якому роблять поглиблення і викладають його шерстю.

Висиджує яйця протягом 13 - 14 діб. Самець весь цей час приносить їй корм. Пташенята залишають гніздо через 15-20 днів. Батьки опікують їх ще деякий час, потім відокремлюються і приступають до другої кладки.

РОДИНА ПОВЗИКОВІ *SITTIDAE*

Повзик *Sitta europaea*

Рідкісний гніздовий вид селища, що мешкає в ньому цілий рік.

Селиться в парках і садах, а також серед старих листяних дерев.

Гніздиться він у дуплах дерев і в шпаківнях. Якщо він гніздиться в дуплі, то вічко підганяє за своїми розмірами, замазуючи його глиною, змішаною із слиною так, щоб ніхто зайвий не міг протиснутися крізь отвір. Якщо повзик займає шпаківню, то глиною закладає всі щілини між дахом і стінками.

В літературі описується випадки, коли повзики у якості замазки для льотка використовували мило. І. Р. Мерзлікін та В.Ю. Кузьменко спостерігали це явище у різних місцях Сумщини [37].

РОДИНА ПІДКОРИШНИКОВІ *CERTHIDAE*

Звичайний підкоришник *Certhia familiaris*

Осілий і гніздовий вид, який мешкає на прилеглих до селища територіях.

Цілий рік мешкає в хвойних і змішаних лісах, рідше в листяних. Тут її можна зустріти на узліссі і в глибині лісу.

Звичайна пищуха, взимку кочує в зграях синиць, і в цей час ми зустрічали її в Липовій Долині. Харчується дрібними комахами, яких вона розшукує під корою дерев. Досліджуючи дерево, пищуха починає з його з основи стовбура, потім піднімається вгору по спіралі, потім перелітає до іншого дерева, таким чином, пересуваючись як би різкими стрибками.

РОДИНА ГОРОБЦЕВИ *PASSERIDAE*

Хатній горобець *Passer domesticus*

Звичайний вид, який гніздиться і цілий рік живе на території селища.

Гнізда влаштовує під дахами приватних будинків. Шлюбні залицяння самців за самками ми спостерігали вже в березні. В цей же місяць відзначається і початок гніздобудування. Партнери приносять в майбутнє гніздо багато соломи, сіна, рослинних волокон, паперу, ганчір'я і вовни тварин. Вони роблять з них округле, недбале «горобине» гніздо з м'якою вистилкою з пір'я.

Перших сльотків ми спостерігали в перших числах червня. За літо виводять 2 виводка. Взимку ми відзначали зграї до 40 особин.

Багато молодих птахів гине від хижацтва домашніх кішок.

Відзначено хижацтво сорок на пташенятах, які недавно вилупилися.

Польовий горобець *Passer montanus*

Звичайний вид, який цілий рік мешкає на території селища.

За нашими спостереженнями він зустрічається рідше, ніж хатній горобець. Причина цього в тому, що польовий горобець більше любить місцевість, де відкритий простір чергується з деревною рослинністю і є старі дуплисті дерева, тобто на краю лісу, в старих алеях уздовж доріг, в заростях дерев по берегах водойм. Польовий горобець більше прив'язаний до природних стацій, ніж хатній горобець.

Однак гніздиться він не тільки в дуплах, а й в пустотах стін, в шпаківнях. Ми знаходили його гнізда в порожніх металевих трубах і під металевими абажурами вуличних ліхтарів.

Гніздобудівельну поведінку ми спостерігали в залежності від погоди вже з середини квітня. Для гнізда використовують матеріали, такі ж, як і попередній вид. Як виняток, горобці будують гнізда відкрито на деревах. Батьки вигодовують пташенят комахами. Дорослі птахи і молодняк, який вже став на крило, крім комах, харчуються різним насінням, фруктами і т. д.

Після гніздування польові горобці утворюють зграї, кочують по полях, ночують в густих кронах дерев, в кущах або очереті.

РОДИНА В'ЮРКОВИХ FRINGILLIDAE

Зяблик *Fringilla coelebs*

Звичайний гніздовий вид селища.

В Липовій Долині він селиться всюди, де є дерева і кущі: в скверах, парках, садах, на кладовищі.

Перших співаючих самців ми чули 20-29 квітня 2020 р. Інші дослідники зустрічали перших птахів цього виду на весняному прольоті 3.04.1990 р. і 8.05.1968 р. [5, 6, 25].

Самці прилітають на місця гніздування раніше самок і відразу займають гніздові ділянки, межі яких позначають інтенсивним співом. Після спарювання самка відразу приступає до вибору місця для гнізда.

Гніздо міцно сплетено з моху і м'яких стебел, зовні воно маскується лишайниками з дерев, де гніздяться зябликі, а також коконами комах і павутиною, що робить його майже непомітним. У середині гнізда міститься м'яка підстилка з вовни, волос ссавців і дрібного пір'я. Зяблик гніздиться два рази за літо.

Пташенята з'являються через 12-13 діб, а ще через два тижні вилітають з гнізда. Для другої кладки він зазвичай в'є нове гніздо. Старим гніздом він

часом користується для виховання другого виводка, особливо якщо гніздо залишилося неушкодженим.

Восени зябликів, що мігрують, ми зустрічали до середини вересня – 15.09.2019 р. і 19.09.2020 р. Інші дослідники зустрічали останніх птахів цього виду 20.09.1983 р. [7].

Чиж *Spinus spinus*

Звичайний зимуючий вид селища.

В Липовій Долині зграйки з 5-45 особин ми зустрічали, починаючи з кінця листопада. Як правило, чижі тримаються в місцях, де росте вільха і береза, чії насіння в цей час є їх головним кормом.

Зворотні перельоти цих птахів приходяться на березень. Останніх птахів я зустрічала 3.03.2019 р. і 19.03.2020 р. Інші дослідники зустрічали останніх птахів цього виду 14.03.1985 р. [7].

Зеленяк *Chloris chloris*

Звичайний гніздовий вид селища.

Перші зеленяки в Липовій Долині з'являються в перших числах квітня і відразу ж приступають до гніздування. Перших співаючих самців ми чули 2.04.2019 р. і 6.04.2020 р. Інші дослідники зустрічали перших птахів цього виду на весняному прольоті 3.04.1991 р. і 8.04.1967 р. [5, 6, 25].

Вони віддають перевагу гніздуванню в парковому ландшафті з густими заростями чагарників або групами дерев, де вони селяться.

Ми їх так само зустрічали в садах, на кладовищі. У квітні, коли листяні дерева і куці ще стоять голими, вони влаштовують гнізда на хвойних деревах

(ялини, туї), пізніше на листяних деревах і в чагарниках.

Гніздо порівняно великих розмірів, але неглибоке. Побудовано його з корінців, дрібних гілочок і моху, який видно крізь стінки. Воно вистелено м'якими корінцями, шерстю, волохсям ссавців і пір'ям. В якості будівельного матеріалу зустрічається і рослинні волокна, вплетені зовні і зсередини.

Зеленяків ми зустрічали і взимку. Трималися вони головним чином на пустирях, де харчувалися насінням бур'янів.

Щиглик *Carduelis carduelis*

Гніздовий осілий вид селища.

Щиглик гніздиться у відкритому ландшафті з деревною рослинністю: в садах, алеях, скверах, парках, кладовище.

В кінці квітня щиглики влаштовують гнізда на листяних, часто фруктових деревах, зазвичай на кінці гілки, подалі від стовбура. В якості будівельного матеріалу використовують м'які корінці, суху траву, мох і різні рослинні волокна.

Гніздо птахи потім покривають павутиною і лишайником із навколишніх дерев. Стінки гнізда доволі міцні, а їх краї дещо загнуті всередину. Лоток, встелений пухом, шерстю, кінським волосом і пір'ям. Самець весь час тримається поруч із гніздом і старанно співає.

Після появи пташенят самець також допомагає самці вигодовувати потомство. Спочатку він справно приносить пташеняткам комах, а пізніше насіння, розм'якшені в зобу. Пташенята знаходяться в гнізді від 12 до 14 днів, а коли залишають його, дорослі виводять ще одне потомство. Пізнього літа вони об'єднуються з молодими птахами в зграї.

Восени і взимку ми найчастіше зустрічали їх на пустирях, де вони збирали насіння чортополоху, лопухів і інших бур'янів, або ж на деревах, де

вони спритно лазили по найтоншим гілочках берези та вільхи, дістаючи з маленьких ші-шек насіння.

Коноплянка *Acanthis cannabina*

Звичайний гніздовий вид селища.

У селищі мешкає на протязі всього року.

Зустрічаються зграйки з 5-25 особин. Коноплянка віддає перевагу селитися в пар-кових ландшафтах, де є переліски, чагарники або зарослі межі, які чергуються з відкритим простором, покритим низькорослими рослинами, а також в парках і садах. Тут же птахи і годуються.

Гніздо, як правило, знаходиться низько над землею в густому кущі або на дереві. Ми знаходили їх в дикому винограді, кущах бузку, і навіть агрусу. Гніздо коноплянки будують із стебел, а також корінців, в які вплітають шерсть і рослинні волокна. Всередині воно також викладено рослинним волокном і шерстю тварин.

Після 12-14 діб насиджування з 4-6 яєць вилуплюються пташенята, які приблизно через такий же проміжок часу вилітають з гнізда. Після того як пташенята стануть самостійними, батьки переходять до другої кладки.

Коноплянки вживають в їжу багато рослинного насіння. Комах в їх їжі мало, а пташенята їх отримують тільки в першу пору життя.

Після гніздування коноплянки збиваються в зграї з іншими зерноїдними птахами і тримаються на зарослих полях і луках. Взимку в селищі ми їх зустрічали на пустирях, порослих бур'янами.

Снігур *Pyrrhula pyrrhula*

Звичайний зимуючий вид селища.

В район досліджень снігурі прилітають в жовтні-листопаді. Перших птахів ми зустрічали 9.10.2019 р. і 6.04.2020 р. Інші дослідники зустрічали перших птахів цього виду восени 13.10.1990 р. і 15.04.1969 р. [5, 6, 25].

Зазвичай тримається невеликими зграйками до 20-25 особин. У цей час вони харчуються крилатки кленів і ясена, ягодами горобини, плодами бузку, а також бруньки деревних порід і кущів.

В кінці лютого, снігурі, як правило, відлітають на північ.

Дубонос *Coccothraustes coccothraustes*

Рідкісний гніздовий вид в селищі.

Він харчується різними кісточковими, а якщо їх немає, задовольняється насінням бур'янів, яблук, груш, шипшини, лоху і т. п. Пташенят, проте, дубоноси вигодовують і комахами.

Найбільш улюблені місця проживання дубоноса – світлі листяні і змішані ліси і парки.

До гніздобудування дубоноси приступають вже в кінці квітня, вибираючи для цього зазвичай листяні породи дерев.

Єдине гніздо, яке було знайдено нами, було розташовано на старій груші, що росте на околиці Липової Долини. Гніздо було досить велике, але його розміри визначаються головним чином товщиною і довжиною гілочок листяних дерев, що складають основу гнізда. Потім вони доповнюють гнізда м'якими корінцями, часом також волоссям і шерстю.

Більшість дубоносів на зиму відлітають. Але деякі птахи, головним чином самці, залишаються зимувати. Вони тримаються головним чином

околиць селища. Харчуються опалим засохлими вишнями і плодами сріблястого і вузьколистого лоху.

РОДИНА ВІВСЯНКОВІ *EMBERIZIDAE*

Просянка *Emberiza calandra*

Рідкісний гніздовий вид.

Більшість просянок осілі.

У селищі ми зустрічали їх в зимовий час, де вони трималися по пустирях серед заростей бур'янів.

Головний корм просянок – насіння різних рослин. Взимку вони приєднуються до зграй звичайних вівсянок. Якщо таку зграю сполохати, то вона сідає на дерево, причому нагорі часто виявляються просянки, а під ними – звичайні вівсянки.

Звичайна вівсянка *Emberiza citrinella*

Звичайний гніздовий вид району досліджень.

З кінця березня по серпень її спів можна почути поблизу дерев, кущів, телеграфних проводів, кам'яних тумб чи інших підвищень.

Склад корму звичайної вівсянки схожий на харчування просянки. Частина популяції звичайних вівсянок зимує в місцях гніздування. Взимку вівсянки об'єднуються в зграї з іншими зерноїдними – зеленяками, горобцями, зябликами, коноплянками, щигликами і просянками. Зимові зграї починають розпадатися з кінця лютого-початку березня, коли можна почути спів самця.

Очеретяна вівсянка *Emberiza schoeniclus*

Нечисленний гніздовий вид району досліджень.

Очеретяна вівсянка вибирає для мешкання заплавні берега ставків і річки Хорол, її стариці, де є зарості очерету, осоки, рогозу або інших вологолюбних рослин, заплавні луки з кущами верб, болота.

Ми зустрічали їх по берегах річки Хорол.

Самка шукає собі сухе місце, куди приносить сухі стебла і листя трав, шматочки листя очерету і моху, з яких вона в'є гніздо, вистилаючи його травою і шерстю тварин. Воно знаходиться, як правило, на землі або над нею і надійно прикрите пучком трави. Гніздо може виявитися і серед осоки, поваленого очерету або в верболозі.

Самка висиджує яйця, головним чином, одна, протягом 12-14 діб. Самець весь час знаходиться поблизу гнізда. Пташенята, яких вигодовують обоє батьків, знаходяться в гнізді 11 - 13 днів, а, вийшовши з нього, спочатку ховаються в навколишній рослинності. Корм їм продовжують носити батьки, приносячи зібраних на рослинах, на землі і навіть у воді дрібних молюсків, рачків і різних комах. Пізніше в корм використовують насіння рослин, знайдені на березі водойм.

РОЗДІЛ 5

СУЧАСНИЙ СТАН ВИДОВОЇ РІЗНОМАНІТНОСТІ ПТАХІВ РАЙОНУ ДОСЛІДЖЕНЬ

Аналізуючи видове біорізноманіття птахів смт. Липова Долина та його околиць, слід зазначити, що в даний час відбувається зменшення як чисельності окремих видів (аж до їх повного зникнення), так і кількості гніздових видів. У той же час, з'являються нові види птахів, що гніздяться (горихвістка чорна, сойка, сорока), а чисельність окремих видів (усі воронові – сорока, сойка, сіра ворона, грак, галка) збільшується.

Зменшення видової різноманітності і кількості окремих видів птахів відбувається з наступних причин:

1. Знищення місць проживання.
2. Пряме знищення людиною.
3. Діяльність хижаків.
4. Фактор турбування з боку людини.

Основним серед негативних чинників є масове знищення місць існування птахів шляхом вирубки дерев і чагарників, забудови пустирів різними будівлями. Це докорінно змінює середовище і робить неможливим не тільки гніздування і харчування, але і просто перебування там птахів. З кожним роком зростає інтенсивність антропогенного впливу на незабудовані «зелені» частини селища. Це призводить до зменшення видової різноманітності птахів, яке з часом буде прогресувати. Серед птахів в першу чергу зникають птахи, що гніздяться на землі – чубатий жайворонок, синьошийка, соловейко, вільшанка.

В результаті так званих «санітарних» рубок знищуються гнізда птахів-дуплогнізників. Знищення чагарників і деревного підросту на вулицях,

пустирях і скверах призвело до зникнення в цих місцях гніздових пар солов'я, синьошийки, співочого дрозда, сірої славки. В ході «окультурення» території селища, де розташовані купи будівельних залишків і каменів, а також куці та чагарники рудеральної рослинності, скоротять свою чисельність звичайна кам'янка, сіра славка, синьошийка, болотяна очеретянка.

Нам відомі непоодинокі випадки полювання переважно молодих людей на різноманітних птахів з використанням пневматичних гвинтівок заради «спортивного» інтересу.

На чисельність окремих видів і на успішність розмноження впливають високий прес пернатих і чотириногих хижаків. В першу чергу слід назвати домашніх кішок і собак, чисельність яких в селищі дуже висока. Від них страждають не тільки кладки і пташенята наземногніздуючихся видів птахів (солов'їв, чубатих жайворонків, синьошийок, вільшанок і ін.), але і зльотки більшості видів – дроздів, синиць, горобців, кропив'янок та інших.

Слід зазначити і таких неспеціалізованих пернатих хижаків, як воронів, і в першу чергу сороку і сойку. Від них страждають птахи самих різних екологічних груп.

У той же час в результаті діяльності людини деякі види отримують певну користь: у них виникають нові місця проживання і гніздування (чорні горихвістки, сільська і міська ластівки, галка). Деякі види за рахунок людини розширюють свою кормову базу і використовують різноманітні матеріали людської діяльності для будівництва своїх гнізд.

У купах каміння в місцях будівництва і на звалищах будівельного сміття стали гніздитися звичайні кам'янки. На різних будівлях гніздяться сільські і міські ластівки, чорні горихвістки, білі плиски, польові та хатні горобці, сірі мухоловки. У порожнинах, які утворилися в бетонних стінах і стовпах гніздяться великі синиці і польові горобці.

Окремі особини птахів (великої синиці, горобців польових і хатніх, сорок, сойок, галок, сірих ворон, співочих дроздів і дроздів-чикотней)

використовують різні матеріали людської діяльності для влаштування свого гнізда: нитки, волосінь, мотузочки, папір, шматки целофану, вату і навіть дрiт (сорока). Харчовими відходами харчуються численні воронові, шпаки, польові і хатні горобці, великі синиці.

РОЗДІЛ 6

ВИКОРИСТАННЯ МАТЕРІАЛІВ РОБОТИ У ШКІЛЬНОМУ КУРСІ БІОЛОГІЇ

Матеріали дипломної роботи можуть бути використані в роботі вчителів біології при проведенні занять на уроках Біології 7, 9, 10 і 11 класів.

На уроках Біології 7 класу матеріали дипломної роботи можуть бути використані в наступних темах.

В розділі «Птахи» – надаються дані про видовий склад птахів району досліджень.

В розділі «Живлення тварин» – надаються дані про живлення різних груп птахів району досліджень – хижих, комахоїдних, рослиноїдних і птахів із змішаним типом харчування.

В розділі «Покриви тіла тварин» – розповідається про покриви птахів, типи пір'я і їх видозмінення.

В розділі «Нервова система, її значення і розвиток у різних тварин» – розповідається про особливості будови головного мозку птахів і про їх складну поведінку.

В розділі «Розмноження та його значення. форми розмноження тварин» – розповідається про особливості розмноження птахів, репродуктивну поведінку (брачні співи, ритуали, залицяння), відкладку яєць і їх розвиток.

В розділі «Поведінка тварин у природі та методи її вивчення» – розповідається про поведінку птахів у природі та методи вивчення поведінки птахів.

В розділі «Форми поведінки тварин» – розповідається про різні форми поведінки птахів у природі (репродуктивну, агресивну, територіальну,

кормодобувну).

В розділі «Репродуктивна поведінка тварин» – розповідається про різні форми репродуктивної поведінки птахів – залицяння самців до самок, бійки між самцями, особливості запліднення, турботу про пташенят.

В розділі «Територіальна поведінка тварин» – розповідається про територіальну поведінку птахів – захист своєї індивідуальної території, методи маркування своєї території.

В розділі «Комунікація тварин» – розповідається про звукову комунікацію у птахів.

В розділі «Організми та середовища існування» – розповідається про різноманітні місця мешкання птахів і про умови, необхідні для існування різних видів птахів.

В розділі «Ланцюги живлення і потоки енергії в екосистемах. взаємозв'язки різних компонентів екосистеми» – розповідається про роль, яку відіграють птахи і різних екосистемах.

В розділі «Співіснування організмів в угрупованнях. Вплив людини та її діяльності на організми») – розповідається про різні форми відносин птахів із різними видами безхребетних і хребетних тварин.

На уроках біології у 9 класі матеріали дипломної роботи можуть бути використані в наступних темах.

В розділі «Харчові зв'язки. Потоки енергії в екосистемах» – розповідається про харчові зв'язки птахів з іншими безхребетними і хребетними тваринами.

В розділі «Біотичні, абіотичні та антропогенні екологічні фактори» – розповідається про вплив біотичних, абіотичних і антропогенних факторів на птахів.

В розділі «Стабільність екосистем і причини її порушення» –

розповідається про різні екосистеми, де мешкають птахи, і про фактори, які спричиняють до порушень їх стану і як знищення певних видів птахів впливає на стабільність екосистем.

На уроках біології і екології в 10 класі матеріали дипломної роботи можуть бути використані в наступних темах.

Тема «Процеси регенерації у різних груп еукаріотів» – розповідається про відростання видраного пір'я у птахів.

На уроках біології і екології в 11 класі матеріали дипломної роботи можуть бути використані в наступних темах.

Тема «Екологічна ніша як наслідок адаптацій до існування в екосистемі» – розповідається про різні екологічні ніші, які займають близькоспоріднені види птахів.

Тема «Способи терморегуляції організмів» – розповідається про поведінкові механізми терморегуляції птахів – сонячні ванни, та способи уникання низьких температур у різних птахів у зимовий період.

Тема «Антропічний вплив на біорізноманіття» – розповідається про результати антропічного впливу на біорізноманіття птахів.

Матеріали дипломної роботи використовувалися і в позакласній роботі – в роботі гуртка юних натуралістів при вивченні місцевих видів птахів.

ВИСНОВКИ

1. Всього на обстеженій території нами було зустрінуто 70 видів птахів із 29 родин і 11 рядів.

2. Серед них 53 види гніздяться, 21 видв осілий, 5 – зимуючих, 5 – відвідують.

3. Серед родин за кількістю видів домінують кропив`янкові (6 видів), голубові (4 види) і воронові (4 види).

4. Серед негоробиних птахів, що гніздяться, за чисельністю абсолютно домінує водяна курочка. На другому місці стоїть крижень.

5. Серед птахів, що гніздяться домінують птахи деревно-чагарникового комплексу (35 видів, серед яких 8 видів дуплогніздників і 27 видів, які гніздяться відкрито).

6. Серед зимуючих птахів домінують дрізд-горобинник і омелюх.

7. По екологічним вподобанням 5 видів є водно-болотними, 29 видів є лісовими видами, 9 видів луго-степовими, 5 заплавними і 11 синантропними, ще 7 видів лише частково перейшли до синантропного способу життя.

8. Серед гніздових птахів 3 види лаштує свої гнізда на купинах серед водно-болотних рослин, 2 види – в різноманітних нішах, 6 видів лаштують гнізда на землі, 1 вид підвішує гніздо на гілки верби, 1 вид – в норах.

9. 47 видів мають особливий охоронний статус. З них 3 види занесені до списку видів рослин і тварин, що підлягають особливій охороні на території Сумської області і 44 види занесені До Додатку II Бернської конвенції.

10. Головна причина скорочення видової різноманітності птахів району досліджень – знищення місць існування, високий фактор турбування з боку людини і прес хижаків, в першу чергу домашніх кішок.

11. Необхідно проводити широку роз'яснювальну роботу серед населення про неприпустимість спалювання куп сухих гілок пізньою весною,

оскільки в них будують свої гнізда багато видів птахів.

12. Слід ширше проводити посадки не тільки дерев, а й чагарників, оскільки саме серед кущів влаштовують свої гнізда багато видів птахів, там же знаходять укриття молодняк, що вийшов з гнізд, птахи розшукують корм.

13. Не можна без гострої необхідності зрізати старі, сухі і дуплисті дерева, оскільки в них гніздиться значна кількість видів птахів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Белик В.П. Канареечный выюрок и горихвостка-чернушка в Сумском Полесье // Орнитология. М., 1977. Вып. 13. С. 187-188.
2. Белик В.П., Москаленко В.М. Авифаунистические раритеты Сумского Полесья. 1. Passeriformes // Беркут. 1993. Т. 2. С. 4-11.
3. Булат Т.В., Мерзликин И.Р. Некоторые наблюдения за территориальным поведением воронов // Беркут, 2004. Т. 13. Вып. 1. С. 17.
4. Волчанецкий И.Б. Заметки об орнитофауне Сумской области // Тр. НИИ биологии и биол. ф-та. Уч. зап. ХГУ. 32. № 130. 1962. С. 123-125.
5. Книш М. П. Фенологія весняної міграції птахів в околицях м. Суми за даними спостережень 1967–1992 рр. // Проблеми охорони і раціонального використання природних ресурсів Сумщини. Суми, 1992. С. 95-112.
6. Книш М. П. Фенологія весняної міграції птахів у лісостеповій частині Сумської області за даними спостережень 1967–2006 рр. // Авіфауна України, 2006. № 3. С. 77-92.
7. Книш М. П. Матеріали по фенології осінньої міграції птахів у лісостеповій частині Сумської області (за даними спостережень (1966 – 1993 рр.) // Беркут, 1994. Т. 3. Вип. 2. С. 136-140.
8. Книш М.П. Птахи околиць біологічного стаціонару «Вакалівщина» // Вакалівщина: До 30-річчя біологічного стаціонару Сумського педінституту. Суми, 1998. С. 99-120.
9. Книш М.П. Фауна та населення птахів степових ділянок заповідника «Михайлівська цілина» // Проблеми збереження ландшафтного, ценотичного та видового різноманіття басейну Дніпра. Зб. наук. праць. До 75-річчя заповідника «Михайлівська цілина». Суми: СумДПУ ім. А.С. Макаренка, 2003. С. 164-172.

10. Книш М.П., Скляр О.Ю. Спостереження «червонокнижних» видів хребетних тварин у зоні діяльності Гетьманського НПП у 2010–2015 рр. // Актуальні проблеми дослідження довкілля. Суми: СумДПУ ім. А.С.Макаренка, 2015. № 1. С. 59-63.
11. Колоярцев М. В. Наблюдения за вылуплением птенцов городской ласточки и их поведением в первый день жизни // Вопросы экологии и биоценологии, 1969. С. 92-98.
12. Конвенція про охорону дикої флори і фауни та природних середовищ існування у Європі (Берн, 1979 рік). Додаток II: Види тварин, що підлягають особливій охороні. Київ: Мінекобезпеки України, 1998. 76 с.
13. Лебедь Е.А., Мерзликин И.Р. Редкие и залетные гидрофильные птицы р. Ворсклы // Птицы бас. Сев. Донца. Харьков. 1996. 3. С. 33-35.
14. Лебедь Е.А., Мерзликин И.Р. Дополнительные сведения о редких и новых птицах верхней Ворсклы // Птицы бас. Сев. Донца. Харьков, 1998. 4-5. С. 31-32.
15. Лебедь Е.А., Мерзликин И.Р. Новые данные о некоторых гидрофильных птицах верхней Ворсклы // Птицы бас. Сев. Донца. Харьков, 1998. 4-5. С. 28-31.
16. Лебедь Е., Мерзликин И. Распределение и численность птиц-норников на средней Ворскле // Екологічні аспекти охорони птахів. Мат-ли 7 наради орнітологів Західної України. Львів, 1999. С. 58-60.
17. Лебедь Е.А., Мерзликин И.Р. Хищные птицы в пойме р. Ворсклы (Сумская обл. Украины) // Екологічні дослідження річкових басейнів Лівобережної України. Суми: СумДПУ, 2002. С. 193-197.
18. Лебедь Е.А., Мерзликин И.Р. Потери и обретения в гнездовой орнитофауне бассейна средней Ворсклы // Природничі науки. Суми: СумДПУ, 2004. С. 3-9.
19. Лебедь Е.А., Мерзликин И.Р., Хоменко С.В. О некоторых редких птицах лесостепной части Сумской области // Матеріали конференції

«Території, що важливі для збереження птахів в Україні - ІВА програма» (7-9 квітня 1995 р., м. Ніжин). Київ, 1996. С. 17-20.

20. Лебедь Е.А., Мерзликин И.Р., Хоменко С.В. Заметки о птицах Михайловской целины (позднелетний аспект) // Проблемы збереження ландшафтного, ценотичного та видового різноманіття басейну Дніпра. Зб. наук. праць. До 75-річчя заповідника «Михайлівська цілина». Суми: СумДПУ ім. А.С.Макаренка, 2003. С. 164-172.

21. Марисова І. В., Талпош В. С. Птахи України. Польовий визначник / І. В. Марисова, В. С. Талпош. Київ: Вища школа, 1984. 184 с.

22. Матвиенко М.Е. О расширении ареала кольчатой горлицы на Украине / М.Е. Матвиенко // Зоол. журнал, 1967. Т. 46. Вып. 7. С. 547-648.

23. Матвиенко М.Е. О птицах города Сумы // Изучение ресурсов наземных позвоночных фауны Украины: Мат-лы республик. совещ. по проблеме «Биологические основы освоения, преобразования и охраны животного мира». Киев: Наук. думка, 1969. С. 69-71.

24. Матвиенко М.Е., Осадчая И. В. Орнитофауна города Сумы // Природничі науки. Зб. наук. праць. До 80-річчя створенні Сумського державного педагогічного університету ім. А.С.Макаренка. Суми: СумДПУ ім. А.С.Макаренка, 2004. С. 13-25.

25. Матвиенко М.Е. Очерки распространения и экологии птиц Сумской области (60-е годы XX ст.). Суми: Университетская книга. 2009. 210 с.

26. Мерзликин И.Р. Кряквы и окуни: случаи сопряженной охоты // Беркут, 2002. Т. 11. Вып. 2. С. 265-266.

27. Мерзлікін І. Р. Попередні дані про птахів ботанічного саду СумДПУ ім. А.С.Макаренка // Актуальні проблеми дослідження довкілля. Зб. наук. праць (за мат. VII Міжнар. конф. присвяч. 80-річчю з дня заснування Ботанічного саду Сумського державного пед. ун-ту ім. А.С.Макаренка, 12-14 жовтня 2017 р., м. Суми). Суми: ФОП Цьома С.П., 2017. С. 45-52.

28. Мерзлікін І. Етологічні замітки про взаємини бобрів з деякими видами ссавців та птахів // *Theriologia Ukrainica*, 2019. Т. 17. С. 71-79.
29. Мерзликин И.Р. О случаях раздражительного хищничества озерных чаек (*Larus ridibundus*) на скворцах (*Sturnus vulgaris*) // Беркут, 2003. Т. 12. Вып. 1-2. С. 8.
30. Мерзликин И.Р. Кряквы и окуни – новая форма сопряженной охоты // Беркут, 2003. Т. 12. Вып. 1-2. С. 119-121.
31. Мерзликин И. Р. О нападении полевого воробья на ужа // Беркут, 2004. Т. 13. Вып. 1. С. 121.
32. Мерзликин И.Р. О добывании рыбы деревенской ласточкой // *Русский орнитологический журнал*, 2014, т. 23, № 1048. С. 4762.
33. Мерзликин И.Р. Случай агонистических взаимоотношений серого журавля (*Grus grus*) с бобром (*Castor fiber*) и домашней собакой (*Canis familiaris*) // *Рус. орнитол. журн.*, 2016. Том 25, № 1387. С. 5139-5140.
34. Мерзликин И.Р., Булат Т.В. О необычном месте гнездования кольчатой горлицы // *Авіфауна України*, 2008. Вип. 4. С. 110-111.
35. Мерзликин И.Р., Горбусенко А. А. О случаях охоты врановых птиц на сизых голубей в городе // Беркут, 2004. Т. 13. Вып. 2. С. 301-302.
36. Мерзликин И.Р., Горбусенко А.А. Поздняя встреча удода *Upupa epops* в лесостепи северо-восточной Украины // *Рус. орнитол. журн.*, 2016. Том 25, № 1385. С. 5077-5078.
37. Мерзликин И.Р., Кузьменко В.Ю. Об использовании обыкновенным поползнем мыла для обмазывания летков // Беркут, 2009. Т. 18. Вып. 1-2. С. 213.
38. Мерзлікін І. Р., Піддубина М. Г. Орнітофауна «Михайлівської цілини» та історія її вивчення // *Проблеми збереження, відтворення і стабілізації степових екосистем. Мат-ли міжнародної наук. конф. Маріуполь: Рената*, 2011. С. 83-88.

39. Мерзлікін І. Р., Піддубина М. Г. Орнітофауна «Михайлівської цілини» та історія її вивчення // Проблеми збереження, відтворення і стабілізації степових екосистем. Мат-ли міжнародної наук. конф. Маріуполь: Рената, 2011. С. 83-88.
40. Мерзликин И.Р., Поддубина Н.Г. Новые гнездящиеся виды птиц заповедника «Михайловская целина» // Беркут, 2015. 24, № 1. С. 75
41. Мерзликин И.Р., Шевердюкова А.В. О добывании рыбы некоторыми птицами // Беркут, 2004. Т. 13. Вып. 2. С. 160.
42. Мерзликин И.Р., Шевердюкова А.И. О запасании корма грачами // Беркут, 2005. Т. 14. Вып. 1. С. 141-142.
43. Мерзликин И.Р., Шевердюкова А.В. О хищничестве большого пестрого дятла на городских ласточках // Беркут, 2005. Т. 14. Вып. 2. С. 274-275.
44. Мерзликин И. Р., Шевердюкова А. В. Заметки о межвидовых взаимоотношениях у птиц // Авіфауна України, 2006. Вип. 3. С. 75-76.
45. Мерзликин И.Р., Шевердюкова А.В. Новые наблюдения о добывании рыбы насекомоядными птицами // Беркут, 2007. Т. 16. Вып. 2. С. 220.
46. Мерзлікін І.Р., Шевердюкова Г.В. Гідрофільні птахи в умовах інтенсивного антропоїчного тиску (на прикладі озера Чеха м. Суми) // Troglodytes. Праці Західноукраїнського орнітологічного товариства, 2012. Вип. 3. С. 90-98.
47. Михеев А. В. Определитель птичьих гнезд. М., «Просвещение», 1975. 171 с.
48. Офіційний сайт Сумської обласної ради. Додаток 1. «Перелік видів рослин, тварин і грибів, що підлягають особливій охороні на території Сумської області» до рішення Сумської обласної ради шостого скликання від 18.11.2011 р. URL: <http://sorada.gov.ua/dokumenty-oblrady/6-sklykannja/category/67-rishennja-11-sesiji.html>._(дата звернення 17.04.2020)

49. Савостьян В.М., Мерзликин И.Р. Об охоте воронов на птенцов домашних гусей // Беркут, 2009. Т. 18. Вып. 1-2. С. 163.
50. Скворцова. Г. М. Орнітофауни міста Суми // Краєзнавчий збірник: Статті та матеріали. Сумський обласний краєзнавчий музей. Суми: ВТД «Університетська книга», 2006. С. 220-246.
51. Скворцова Г. М., Книш М. П. Формування урбанізованої популяції білошиїї мухоловки в м. Суми // Беркут, 2007. Т. 16. Вып. 2. С. 281-284.
52. Скляр О.Ю., Книш М.П. Нові дані по рідкісних і маловивчених видах птахів Гетьманського національного природного парку та його околиць (Сумська область) // Беркут, 2016. 25. № 1. С. 15-24.
53. Сомов Н.Н. Орнитологическая фауна Харьковской губернии. Харьков, 1897. Тип. А. Дарре. 680 с.
54. Фесенко Г. В., Бокотей А. А. Птахи фауни України: польовий визначник. Київ, 2002. 416 с.